

२५२

रा०रा० अमृतराव शिवराम देशाई.

શ્રી મોરેશ્વર ભટ્ટ પ્રણીત,

“વૈધામૃત.”

મૂળ શ્લોક સહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર.

પથ્ય પાળતા રોગિને, શું ઔષધથી કામ ?
પથ્ય ન પાળે રોગીતો, કરે શું ઔષધ કામ ?

પ્રસિદ્ધ કરનાર,

જેરામ વિ. રઘુનાથ.

“ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર” ના મેનેજર.

*Registered for Copy Right and for Translation
under the Government of India's Act*

No. XXV of 1867.

મુદ્રાપ-ફાઈ પ્રીટીંગ પ્રેસમાં સેન્યુએલ હાઈમ પ્રીટરે છાપ્યું.

સંવત્ર ૧૯૪૩ સને ૧૮૮૭.

મૂલ્ય ૯ આના.

A MAN MAY BE GREAT BY CHANCE
BUT NEVER GOOD BY CHANCE.

ગ્રંથાર્પણ.

મહેરબાન સાહેબ,

રા૦ રા૦ અમૃતરાવ શિવરામ દેશાઈ

મુ'બઈ.

મહાન પદ્ધિએ હોવા છતાં અતિ નમ્રતા
મારા તરફ અંતઃકરણથી પ્રીતિ, અને
વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવાની શુભ ઉ-
ત્કંઠાથી મોહિત થઈ આ પુસ્તક
આપને નમ્રતા પૂર્વક અર્પણ
કરવામાં અતિ આનંદ
માનુ છું.

મુ'બઈ-તા૦ ૧-૧ ૮૭ / આશાંકિત શેવક,
જેરામ વિં રઘુનાથ.

માણસ અકસ્માત ભાગ્યશાઢી થાય પણ
અકસ્માત સજ્જન ન થાય.

પ્રસ્તાવના.

પૂર્વે અહમદનગરમાં વૈદ્યક ક્રિયામાં નિપુણ અને જગતપ્રસિદ્ધ માણિકલદ્ર નામના વૈદ્ય રહેતા હતા. તેમના પુત્ર મોરેશ્વરલદ્ર વૈદ્ય પણ પોતાના પિતા જવાજ મોટા નામાંકિત થયા હતા. એક દિવસે તેમને જણાયું કે ‘આપણે વૈદ્યક વિષય ઉપર એક નાહાનો છતાં જમાં સઘળો સંગ્રહ આવે એવો ગ્રંથ રચવો જોઈએ.’ પછી તેમણે શાકે ૧૬૦૩ દુર્ભતિ નામના સંવત્સરમાં વૈદ્યામૃત નામનો સંસ્કૃત શ્લોકબદ્ધ ગ્રંથ કર્યો.

હવે આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવાનું કારણ એટલુંજ છે કે હમણાં આ દેશમાં લોડાની સંસ્કૃત ઉપર અભિરૂચિ દિવસે દિવસે ઓછી થઈને આવા ગ્રંથનો લોપજ થતો જાય છે. કેટલાએક પેઢેડી દરપેઢેડીના વૈદ્યો છતાં શાસ્ત્રાભ્યાસ ન હોવાથી કેવલ ચોપડીઓ ઉપરથીજ ચિકિત્સા કરીને નિર્વાહ કરે છે તેઓને ગ્રંથનો ઉપયોગ થાય અને બીજા લોડાને પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યા વિના વૈદ્યક પ્રકરણ માહેની ચિકિત્સાનું જ્ઞાન થાય એ હેતુથી આ ગ્રંથનું ભાષાંતર જામનગરના નિવાસી શાસ્ત્રીજી કાળીદાસ ગોવિંદજી પાસે કરાવી સર્વ ચતુર ગૃહસ્થોને મોટા આદરથી નજર કરવામાં આવ્યું છે.

“વ્યાધિ રોધ વિદ્યા” માટે લોડાની અભિરૂચિ વિશેષ હોવાથી આ ગ્રંથની પાછળ દાખલ કરી છે.

જેરામ વિ. રઘુનાથ

મેનેજર “ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર”

અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ અલંકાર.

વિષય.	સૂચના.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
યુક્તાયુક્ત વિચાર	૧	૧	સન્નિપાત જ્વર ઉપર મુંઠ	
ઔષધ લેવાનો સમય.....	૧	૧	આદિનો ક્વાથ.....	૧૨
ઔષધોના પ્રતિનિધિ.....	૨	૨	કાનના મુળમાં થએલા સો-	
ઔષધોદ્ધરનાં પ્રમેયુ.....	૩	૩	જનો ઉપાય.....	૧૨
ક્વાથ આદિ પ્રક્રિયા.....	૩	૩	વિષમજ્વરનો ઉપાય	૧૩
સ્નેહપાક	૫	૫	સાધારણજ્વર ઉપર ચિકિત્સા	૧૩
			જેમાં પાતળો ઝાડો વલુયો	
મંગળાચરણ	૭	૭	જતો હોય એવા તાવની	
			ચિકિત્સા.	૧૫
જ્વર ચિકિત્સા.			અતિસારના ઉપાય.....	૧૬
વાતજ્વર એટલે વાયુથી થએ-			સંગ્રહણી (ઝાડાનો રોગ)	
લા તાવનો ઉપાય.....	૮	૮	ના ઉપાય.....	૧૭
પિત્તજ્વર એટલે પિત્તથી થએ-			અરશના ઉપાય.....	૧૮
લા તાવનો ઉપાય.....	૯	૯	અજીર્ણ વિષુચકા (કાલેરા)	
કફજ્વર એટલે કફથી થએ-			નો ઉપાય	૨૦
લા તાવનો ઉપાય.....	૯	૯	ફમિના ઉપાય.....	૨૨
વાયુ તથા પિત્ત એ બન્નેના			ખાંડરોગના ઉપાય	૨૩
યોગથી થએલા તાવનો			મોહડામાંથી અથવા નાક-	
ઉપાય	૧૦	૧૦	માંથી લોલી પડતું હોય	
કફ તથા વાયુથી થએલ			તેના ઉપાય	૨૩
જ્વર ઉપર ઉપાય	૧૦	૧૦		
પિત્ત તથા કફથી થએલ			બીજો અલંકાર.	
જ્વરનો ઉપાય	૧૦	૧૦	ક્ષયના ઉપાય	૨૫
સાધારણ તાવનો ઉપાય...	૧૧	૧૧	ઉધરમ અને શ્વાસના ઉપાય	૨૬
સન્નિપાત જ્વરનો ઉપાય...	૧૧	૧૧		૨૭-૨૮-૨૯

વિષય.

પૃષ્ઠ. વિષય..

પૃષ્ઠ.

હુડકીનો ઉપાય.....	૩૦
અવાજ એસી જવાના તથા અરચીના ઉપાયો.....	૩૦
વમન (ઉલટી)ના ઉપાય...	૩૧
તરસના ઉપાય	૩૨
મુઠ્ઠા તથા માથાની ચક્રી- ના ઉપાય	૩૨
બળતરા (ઘાઉ)ના ઉપાય...	૩૩
વાઈનો ઉપાય.....	૩૩
વાયુના દરદના ઉપાય.....	૩૪
વાતરુત એટલે જોને હાથાણાં લોકો રક્તપિત કેહેછે તેના ઉપાયો.....	૩૫
સાથળ ઝલાઈ ગયા હોય તેનો ઉપાય.....	૩૬
આમવાતના ઉપાય.....	૩૭
શુળના ઉપાય.....	૩૮
ઉંઘવર્ત (ધેલાપાણું)નો ઉપાય	૪૦
ગોટા તથા બરલ આદિના ઉપાયો ...	૪૦-૪૧-૪૨-૪૩

ત્રીજો અલંકાર.

મુત્રકૃચ્છના ઉપાય.....	૪૪
પાણી (પથરીનો રોગ)ના ઉપાય ..	૪૪
પ્રમેહ (પરમા)ના ઉપાય ૪૫-૪૬	
પુષ્ટિના ઉપાય.....	૪૭
દ્રાવણનો ઉપાય	૪૮
મેદ સખંધી રોગનો ઉપાય	૪૯
પેટના રોગનો ઉપાય.....	૪૯
પેટના સોજનો ઉપાય.....	૪૯

વધરાલનો ઉપાય	૫૦
ગંડમાલા (ગળા આદિ ભા- ગોપર થએલા ગાંઠ) ના ઉપાય	૫૦
શ્લીષ્ઠ (રાફા)નો ઉપાય...	૫૧
વિદ્રધિ (અદરના ગુમડાં)નો ઉપાય	૫૧
મણ તથા ભાંગેલા ભાગના ઉપાય	૫૨
નાડીત્રણ અને ભગંદરના ઉપાય.....	૫૨
ચાંદી અને લિંગ ઉપર પડી ગએલા ચીરાના ઉપાય ...	૫૨
કોઢનો ઉપાય.....	૫૩
ઉદ્દકોટ (મોટાં કામઠાં)નો ઉપાય	૫૪
અમ્લપિત (ખાટી ઉલટી)નો ઉપાય	૫૫
રતવાનો ઉપાય.....	૫૫
વિસ્ફોટકનો ઉપાય.....	૫૬
ઓરીનો ઉપાય	૫૬
ક્ષુદ્રરોગોના ઉપાય.....	૫૬
માહુડાના રોગનો ઉપાય...	૫૭
ગળાના રોગના ઉપાય.....	૫૭
દાંતના રોગનો ઉપાય.....	૫૭
કાનના રોગનો ઉપાય.....	૫૮
નાકના રોગનો ઉપાય.....	૫૮
નેત્રના રોગનો ઉપાય.....	૫૯
માથાના રોગના ઉપાય... ૬૦-૬૧	

વિષય.

પૃષ્ઠ. વિષય.

પૃષ્ઠ.

ચોથો અલંકાર.

સ્ત્રીના રોગોનો ઉપાય

પ્રદર રોગના ઉપાય.....	૬૨
ગર્ભ ધારણ.....	૬૩
ગર્ભ સ્થિતી કરણ.....	૬૩
ત્વરીત પ્રસવ.....	૬૩
ચોની શૂન પરિહાર.....	૬૪
ચોની સંશોધન.....	૬૪
ગર્ભધારણ, નિવૃત્તિ.....	૬૪
સ્તનના રોગના ઉપાય.....	૬૪

બાળકના રોગના ઉપાય...	૬૫
ઝેરના ઉપાય.....	૬૫
ત્રિરેચન	૬૬
ઉપસંહાર (ગ્રંથકૃતાની વિષ- મિ).....	૬૭—૬૮

વૈદ્યામૃતની અનુક્રમણિકા

સમાપ્ત.

વ્યાધિરોધ ત્રિદ્યા પૃષ્ઠ ૭૩ થી

૧૧૨ મુધી.

સૂચના.

સૂચના એટલે ગ્રંથમાં નહી કહેલી ખાખતોની ચેતવણી. તેના અહીં છ પ્રકાર કહ્યા છે તે એ કે ૧ યુક્તાયુક્ત વિચાર. ૨ ઔષધ લેવાનો કાળ. ૩ ઔષધોના પ્રતિનિધિ. ૪ ઔષધાદિકર્તું પરિમાણ. ૫ ક્વાથ વગેરે પ્રક્રિયા ૬ સ્નેહપાક.

યુક્તાયુક્ત વિચાર.

સઘળા કાર્યોમાં નવીન ઔષધોનીજ ચોજના કરવી. પરંતુ વાવડીંગ, પીપળ, ગોળ, ધાણા, અને મધ એ પદાર્થો એક વર્ષના જુના લેવા, ગળો, કડાછાલ, ચરકૂસો, ઠાઠોળું, શતાવરી, આસોંદ, કાંટાચશેરીયો, વરીયાળી અને નારી એ ઔષધો સર્વદા લીલાંજ લેવાં પણ તેઓને ખીજાં લીલાં ઔષધોની પેઠે ખમણાં લેવાં નહી. ખીજાં ઔષધો લીલાં હોય તો ખમણાં લેવાં. જ ઔષધીનાં અંગ કહ્યાં ન હોય તે ઔષધિનાં મૂળજ લેવાં.

ઔષધ લેવાનો સમય.

જ્યાં ઔષધ ખાવાનો સમય ન કહ્યો હોય ત્યાં ઘણું કરીને પ્રાતઃકાલજ ઔષધ ખાવાનો સમય સમજવો. ક્વાથ અને ચૂર્ણ વગેરે ઔષધો તો વિશેષે કરી પ્રાતઃકાળમાંજ દેવાં જોઈએ. રેચને વાસ્તે અથવા વમનને વાસ્તે ઔષધ દેવાં હોય તો પ્રાતઃકાળેજ દેવાં અને તેઓની ઉપર જમવું નહી. રેચક અથવા વમન કરાવનાર ઔષધનો સારો યોગ થયા પછી તે ઉપર રાખ પીવી. અપાનવાયુને નીચી ગતિ

આપવા સાડ ઔષધ ખાવું હોય તો જમ્યાથી પેહેલાં થોડી વારે ખાવું. મુખની અરુચિ મટાડવા સાડ અનેક તરાહનાં મોઢે લાગે એવાં સ્વાદિષ્ટ ઔષધ કરીને તે જમવાના સમયમાં ખાવાં. સમાનવાયુ એટલે નાલિ સ્થલનો વાયુ કુપિત થયો હોય અથવા અગ્નિ મંદ થઈ ગયો હોય તો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં ઔષધ જમતાં જમતાં વચમાં ખાવાં. વ્યાન વાયુનો પ્રકાપ થયો હોય તો જમ્યા પછી ઔષધ ખાવાં. હેડકી, આક્ષેપક વાયુ (હીસ્ટરીયા) અને કંપવાયુ એઓ ઉપર જમ્યા પેહેલાં અને જમ્યા પછી પણ ઔષધ ખાવાં. કંઠસ્થલનો વાયુ કુપિત થઈને સ્વર ભેદાદિક (ધાંટો બેસીજવા આદિ) થયું હોય તો સાયંકાળના ભોજનમાં પ્રત્યેક ઢાળીએ અથવા વચમાં એક એક ઢાળીઆનો અંતર નાખીને ઔષધ ખાવું. પ્રાણવાયુ એટલે હૃદયનો વાયુ કુપિત થયો હોય તો સાયંકાળનું ભોજન કસ્યા પછી ઔષધ ખાવું. તરસ, હેખકા, હેડકી, દમ અને વિષના દોષ ઉપર વારંવાર, અન્નની સાથે અને જમવાથી પેહેલાં તથા પછી પણ ઔષધનું સેવન કરવું. કાન, નેત્ર, નાક અને માથું ઇત્યાદિ સ્થલના રોગો વિષે, વાયુ આદિના દોષોને ટાળવા સાડ તથા ક્ષીણ થએલા શરીરને પુષ્ટ કરવા સાડ પાચન તથા શમન ઔષધો જમ્યાથી પેહેલાં તથા પછી પણ ખાવાં.

ઔષધોના પ્રતિનિધિ.

કાઢા અને ચૂર્ણ આદિ ઠાઠ પણ પ્રયોગમાં જ ઔષધ ન મળી શકે એવું હોય તેની અવજા તેના જવા સ્વભાવવાળું ખીજું ઔષધ લેવું. જેમકે અતવસની અવજામાં નાગરભોથ,

અમ્ભવેતસ નામના લીંબુની અવજીમાં ચુકા અથવા અણા-
ખાર અને કસ્તૂરીની અવજીમાં જવંત્રી ઇત્યાદિ. આ વિષ-
યનો વિસ્તાર નિઘંટ કિંવા “ભાવપ્રકાશ” માં જોઈ લેવો.

ઔષધાદિકનાં પ્રમાણ.

જ ક્વાથ આદિ ઔષધોમાં પદાર્થોનું પ્રમાણ કહ્યું ન
હોય તે સ્થલમાં સઘળાં ઔષધો સમભાગે લેવાં. ‘સમભાગે
લેવાં પણ કટલાં કટલાં લેવાં’ એવી શંકા રહે છે તો તેનું
નિવારણ આ પ્રમાણે છે. જ્યાં સ્વરસ એટલે તે તે પદાર્થોનો
અંગરસ લેવાનું કહ્યું હોય ત્યાં સ્વરસની માત્રા નિત્ય એ તોલાં
લેવી. સ્વરસમાં સાકર, મધ, અને ગોળ ઇત્યાદિ નાખવાનાં
હોય ત્યાં તે પદાર્થો છ માસા લેવા. પુટપાકની^૧ માત્રા નિત્ય
ચાર તોલાં હોવી જોઈએ. તેમાં મધ નાખવો હોય તો એક
તોલુ લેવો અને કદક કે ચૂર્ણ આદિ નાખવું હોય તો તે સ્વરસ
પ્રમાણે છ માસા લેવું,

ક્વાથ આદિ પ્રક્રિયા.

કાઠો—કાઠામાં સઘળાં ઔષધો મળી નિત્ય ચાર તોલાં
કુટાવવાં. તેમાં ઔષધોથી સોળગણું એટલે ચોસઠ તોલાં પાણી
નાખી મંદ મંદ અગ્નિથી માટીની હાંડલીમાં પકાવવાં. પછી
અષ્ટમાંશ એટલે આઠ તોલાં બાકી રાખી એ ક્વાથ જરા જરા
ઊનો ઊનો હોય ત્યાંજ પી જવો. આઠ તોલાં સહન થઈ શકે
નહી એમ હોય તો ચાર તોલાંજ લેવો. નાહાનાં ઊકરોને
ત્રણ માસાથી એક તોલાં સુધી દેવો. એ કાઠો અન્ન રસનો

^૧ કપડમટી કરીને અગ્નિમાં પકાવવામાં આવે તે પુટપાક
કહેવાય છે.

પાક સારી રીતે થયા પછી દેવો. કાઢામાં સાકર નાખવી હે ડ્ર
તો વાત, પિત્ત અને કફ સંબંધિ રોગો ઉપર અનુક્રમે ચોથા,
આઠમા અને સોળમા હિસ્સાની નાખવી. મધ નાખવો હોય
તો તેથી વિપરીત એટલે કફ ઉપર ચોથા ભાગનો, પિત્ત ઉપર
આઠમા ભાગનો અને વાયુથી થએલા રોગો ઉપર સોળમા
ભાગનો નાખવો. જીરું, ગુગળ, ક્ષાર, શિલાજિત અને હિંગ
વગેરે ઔષધો ત્રણ માસા નાખવાં. દુધ, ધી, ગોળ, તેલ, કલ્ક
અને ચૂર્ણ વગેરે ઔષધો ક્વાથમાં એક એક તોલાભર નાખવાં.

ફાંટ^૧ અને હિમ^૨ એઓનું પ્રમાણ અને તેઓમાં ના-
ખવાના પદાર્થોનું પ્રમાણ કાઢા પ્રમાણેજ સમજવું.

કલ્ક—સુકા અથવા લીલા પદાર્થો લઘુ છીપર ઉપર
વાટવામાં આવે તેને કલ્ક કહે છે. એનું પ્રમાણ એક તોલાનું
સમજવું. કલ્કની અંદર મધ, ધી કે તેલ આદિ જે નાખવાનું
હોય તે કલ્કથી બમણું હોવું જોઈએ. સાકર અને ગોળ બરા-
બર નાખવાં અને દ્રવ પદાર્થો ચોગણા નાખવા.

ચૂર્ણ—અત્યંત શુષ્ક પદાર્થ લઘુ સારી રીતે કુટી વસ્ત્રથી
ચાળી લેવામાં આવે તે ભુકાને ચૂર્ણ કહે છે. એ ચૂર્ણ મોટા
માણસને રોગાદિકનું તારતમ્ય જોઈ છ માસાથી એક તોલાં
સુધી દેવું. ચૂર્ણની અંદર ગોળ નાખવો હોય તો સમભાગે
નાખવો અને સાકર નાખવી હોય તો બમણી નાખવી. હીંગ
નાખવી હોય તો શેકીને નાખવી એટલે ઊછાળો આવે નહીં.

૧ પદાર્થને કુટી ઉના પાણીમાં નાખી તે વખતેજ ગાળીને જે
પાણી લેવામાં આવે તે ફાંટ કહેવાય છે. ૨ પદાર્થને રાતે પાણીમાં
ભીજવી રાખી સવારમાં ચોળી ગાળીને જે પાણી લેવામાં આવે તે
હિમ કહેવાય છે.

ધી આદિ પદાર્થોથી ચૂર્ણને ચાટવું હેમ્મ તો ધી આદિ પદાર્થો ચૂર્ણથી ખમણા જોઈએ. ચૂર્ણ પાણીમાં કાલવીને લેવું હોય તો પાણી ચોગણું જોઈએ. ચૂર્ણ, અવલેહ, ગુટિકા, અને કલ્ક એઓની પાછળ જ પાણી કે દુધ પીવાનું હોય તે વાત, પિત્ત અને કફ સંબંધી રોગો ઉપર અનુક્રમે ખાર, આઠ અને ચાર તોલાં પીવું. જમ પાણી ઉપર તેલનું ટીપું પડતાં ક્ષણમાત્રમાં ચારે કાર પસરી જાય છે તેમ અનુપાનના જોરથી ઔષધ સર્વ અંગોમાં પસરી જાય છે. કાઠ ચૂર્ણને લીંબુના રસ વગેરેની ભાવના (પુટ) દેવી પડે તો જટલા પદાર્થથી સઘળું ચૂર્ણ ભીજાય તેટલુંજ ભાવનાનું પ્રમાણ સમજવું.

જો કે ઉપર ક્વાથ આદિનાં પ્રમાણ કહ્યાં છે તો પણ દેશ, કાળ, પ્રકૃતિ, અવસ્થા, અગ્નિ અને બળ ઇત્યાદિકનો પુરતો વિચાર કરીને એઓનાં પ્રમાણનો ઉપયોગ કરવો.

સ્નેહપાક.

કલ્ક કરતાં ચોગણું ધી અથવા તેલ લઈ તેમાં તેથી ચોગણું પાણી અથવા ખીજે દ્રવ પદાર્થ નાખીને રાંધવું અને પછી સિદ્ધ થએલા સ્નેહની ચાર તોલાંની માત્રા લેવી. જ પદાર્થનું તેલ અથવા ધી કાઢાડવું હોય તેથી ચોગણું પાણી ઉકાળીને ચતુર્થાંશ બાકી રાખવો અને તેની સાથે ધી અથવા તેલ સિદ્ધ કરવું. કામળ પદાર્થ હોય તો ચોગણું પાણી નાખવું, કઠણ પદાર્થ હોય તો આઠગણું પાણી નાખવું અને અત્યંત કઠણ પદાર્થ હોય તો સોળગણું પાણી નાખવું. જ્યાં ઠેવલ પાણી, ક્વાથ અને સ્વરસ એઓથી સ્નેહ તૈયાર કરવો હોય ત્યાં કલ્કનો અંશ અનુક્રમે ચોથો, છઠો અને આઠમો લેવો.

દૂધ, દહી, સ્વરસ અને છાશ એઓથી સ્નેહ સિદ્ધ કરવો હોય તો અષ્ટમાંશ કલ્ક નાખવો. અને કલ્કનો સારો પાક થવા સાડ તેમાં ચોગણું પાણી નાખવું. જ્યારે કેવળ કાઢાથી સ્નેહ સિદ્ધ કરવાનો હોય ત્યારે કાઢાના પદાર્થોનેજ કલ્ક નાખીને સિદ્ધ કરવો. જ્યાં દુધથી સ્નેહ સિદ્ધ કરવાનો હોય ત્યાં ઔષધથી આઠગણું દૂધ અને દુધથી ચોગણું પાણી નાખીને પકાવવો. સ્નેહનું ટીપું અગ્નિ ઉપર નાખી જેવું. જે તડતડ વાગવા લાગે તો તે સ્નેહને સિદ્ધ થયો સમજવો. ક્ષીણ (ઉભરો) આવવા લાગે એટલે તેલ તૈયાર થયું સમજવું અને ક્ષીણ મટીઅય ત્યારે ઘી તૈયાર થયું સમજવું.

પારો, ગંધક, ત્રાંબું, કથિલ, હરતાલ, હિંગળો અને વછનાગ ઇત્યાદિ પદાર્થો આ ગ્રંથમાં ઔષધો રૂપે ઉપયોગમાં લેવાના કહ્યા છે તેઓ શુદ્ધ હોવા જોઈએ અને એઓની શુદ્ધિ તથા જરણ મારણ આદિ ક્રિયાઓ શાર્દધર આદિ ગ્રંથોમાંથી જોઈ લેવી.

વૈદ્યામૃતનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

મંગલાચરણમ્.

નત્વાબ્રહ્મમહેશવિષ્ણુગિરિજાનાગાસ્યધન્વંતરીન્
પૂજ્યાન્સુશ્રુતવાગ્મટપ્રમૃતિકાન્સર્વાશ્વૈદ્યાન્ગુરૂન્ ॥
શ્રીમન્માણિકભટ્ટવૈદ્યતનયોમોરેશ્વરાખ્યોભિષદ્
નાનાવૈદ્યમતંવિલોક્યકુરુતેવૈદ્યામૃતંસુંદરમ્ ॥-૧ ॥

બ્રહ્મા, શિવ, વિષ્ણુ, જગદંબા, ગણપતિ, તથા ધન્વંત-
રિને, સુશ્રુત અને વાગ્મટ આદિ પૂજ્ય ગ્રંથ કર્તાઓને અને
સઘળા વૈદ્યો તથા ગુરૂઓને પ્રણામ કરી માણિકભટ્ટ નામના
વૈદ્યનો પુત્ર મોરેશ્વર નામનો વૈદ્ય અનેક વૈદ્યોના મત જોધને
આ સુંદર વૈદ્યામૃત નામના ગ્રંથને રચે છે.

આત્રેયપારાશરસુશ્રુતાદ્યૈર્યેનિર્મિતાગ્રંથનૃપાઃપ્રસિદ્ધાઃ ॥

સ્વયોગ્યકાર્યપ્રવિધાનદક્ષોગ્રંથોસ્તુમેસેવકર્ણવેતેષામ્ ॥ ૨ ॥

આત્રેય, પારાશર અને સુશ્રુત આદિ મહાત્માઓએ જ
મોટા મોટા પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો રચેલા છે તેઓના સેવક રૂપ આ
મારે ગ્રંથ પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે કામ કરવામાં સમર્થ
હોજે.

યદ્યપ્યનાર્યમિદમસ્તિવચોમદીયંવૈદ્યાસ્તથાપિભવતાં
હિતહેતુરેવ ॥ યસ્માદમુખ્યકરણેકરણમદીયઃશ્રી
મત્સદાશિવપદાંબુજમક્તિયોગઃ ॥ ૩ ॥

હે વૈદો ! જો કે 'મારો ગ્રંથ અયોગ્ય છે તોપણ તેથી તમ લોકોનું હિત થયા વિના રહેશે નહીં. કારણકે શ્રી સદા-શિવના ચરણારવિંદની ભક્તિનો યોગ આ ગ્રંથ કરવામાં મને સહાય થયો છે.

શાસ્ત્રપ્રવીણાઃક્રિયાયાવિહીનાઃક્રિયાપ્રવીણાઃકિલશાસ્ત્રહીનાઃ॥
 एतादृशायद्यपिसंतिर्किंतैर्वैद्यास्तएवोभयथाप्रवीणाः ॥ ૪ ॥

જો કે શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ છતાં જ્યાં ક્રિયાઓ આવડતી નથી એવા અને ક્રિયાઓ કરવામાં પ્રવીણ છતાં જ્યાં શાસ્ત્ર આવડતાં નથી એવા ઘણા વૈદો છે તોપણ તેઓ શા કામના છે. શાસ્ત્રો તથા ક્રિયાઓ એ બંનેમાં જ્યાં પ્રવીણ હોય તે-ઓજ સાચા વૈદ ગણાય છે.

તાવની ચિકિત્સા (વિષય પહેલો.)

समस्तामयमुख्यत्वाज्ज्वरस्यप्रथममया ॥

प्रतीकारःसुधातुल्योयथामतिनिगद्यते ॥ ૫ ॥

તાવ સઘળા રોગોમાં મુખ્ય છે એટલામાટે હું મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે પ્રથમ તાવનીજ અમૃત જવી ચિકિત્સા (મટાડ-વાનો ઉપાય) કહું છું.

વાતજ્વર^૧ એટલે વાયુથી થએલા તાવનો ઉપાય.

वातज्वरंहंतियवासविश्वामुस्तागुडूचीजनितःकषायः ॥

૧ શરીરમાં કંપ થાય, ગળું સુકાયા કરે અને હાથ પગ જડ જેવા થઈ બધા ઇત્યાદિક વાતજ્વરનાં લક્ષણ છે.

ધમાસો, સુંઠ, નાગરમોથ અને ગળો, એ પદાર્થોથી ક-
રેલો ક્વાથ વાતજ્વરને મટાડે છે.

પિત્તજ્વર^૧ એટલે પિત્તથી થએલા તાવનો ઉપાય.,
પિત્તજ્વરંહંતિરજઃકષાયશ્ચિન્નશિવાપર્પટજોથવાપિ ॥૬॥

એકલા ખડસલીઆનો ક્વાથ અથવા ગળો, હરડે,
અને ખડસલીયા એ ત્રણ પદાર્થનો ક્વાથ પિત્તજ્વરને
મટાડે છે.

કફજ્વર^૨ એટલે કફથી થએલા તાવનો ઉપાય.

માર્હીપુષ્કરદેવદારુમગધાશ્ચિનાટ્ટપાન્દૌષધૈઃ

કાથોર્યકફજ્વરંકસનકંસશ્વાસપાર્શ્વગ્રહમ્ ॥

માંઘંજાઠરવન્હિજાતમરુચિનિર્મૂલયત્યેવસત્પ-

કાન્નંધુધિતોયથાતરુગણાન્કંજામરુદ્વાયથા ॥ ૭ ॥

જમ છુપ્પયો માણસ પક્વાત્તનો નાશ કરે (ખાધ જાય)
અને વરસાદ સહિત તોફાની પવન વૃક્ષોના સમૂહનો નાશ
કરે તેમ ભારંગીનાંમૂળ, ખોખર^૩મૂળ, દેવદાર, લીંડીપીપર,
ગળો, અરડૂસાનાં પાન, નાગરમોથ અને સુંઠ એઓનો ક્વાથ
કફજ્વરનો, ઉધરસનો, શ્વાસનો, પડખાં ત્રલાઘગયાની પી-
ડાનો, જઠરાગ્નિના મંદપાણુનો અને અરુચિનો અવશ્ય નાશ
કરે છે.

૧ અંગોમાં પળતરા,તરરા, અને ઉલટી ઇત્યાદિક પિત્તજ્વરનો
લક્ષણ છે. ૨ નિદ્રાનું અધિકપાણું, ઉધરસ, મળમત્તનું ઘોળાપાણું અને
નાકમાંથી પાણી પડવું ઇત્યાદિક કફજ્વરનાં લક્ષણ છે. ૩ કંઠનુંમૂળ
કેટલાએક કહે છે કે અરડાનું મૂળ.

વાયુ તથા પિત્ત એ બન્નેના યોગથી થએલા તાવનો
ઉપાય.

કિરાતનાગરામૃતારજોબ્દસંશૃતંજલમ્ ॥

નિહંતિવાતપિત્તજ્વરંયથાગજંહરિઃ ॥ ૮ ॥

જમ સિંહ હાથીને હણે છે તેમ કરીયાતું, સુંઠ, ગળો,
ખડસલીઓ અને નાગરમોથ એઓનો ક્વાથ વાયુ તથા પિ-
ત્તના યોગથી થએલા તાવને હણે છે.

કફ તથા વાયુથી થએલા જ્વર ઉપર ઉપાય.

આરગ્વધામયાતિક્તાગ્રંથિકાન્દશૃતંપિવેત્ ॥

કફવાતજ્વરેસામશૂલેદીપનપાચનમ્ ॥ ૯ ॥

ગરમાળાનો ગોળ, હરડે, કડુ, પીપળીમૂળ અને નાગર-
મોથ એઓનો ક્વાથ કફ તથા વાયુના યોગથી થએલા તાવને
તથા તેની સાથેના આમશૂલને* મટાડવા ઉપરાંત અગ્નિને
દીપ્ત કરે છે અને પાચન પણ કરે છે.

પિત્ત તથા કફથી થએલા જ્વરનો ઉપાય.

રક્તચંદનધનામૃતવહ્નીનિવપન્નકમ્બંકથિતંસ્યાત્ ॥

આશુપિત્તકફજ્વરતૃષ્ણાદાહવાતહરમગ્નિકરંચ ॥ ૧૦ ॥

રતાંજલિ, ધાણા, ગળો, કડવાલીંબડાનીછાલ અને
પન્નક એઓનો ક્વાથ પિત્ત તથા કફથી થએલા તાવને, તરસ-

૧ પેટમાં ગડગડાટ, ઉલટી કરવાના હેતુકા, શરીરમાં સજડપણુ
અને મોહોડામાં લાળ ધત્તાદિ લક્ષણોની સાથે જેમાં કફનાં સપ્તળા
લક્ષણો હોય એવું જે મૂળ નીકળતું હોય તે આમશૂળ કેહેવાય છે.

ના શેગને, બળતરાને અને વાયુને તુરંત મટાડે છે તથા જ-
ઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.

સાધારણ તાવનો ઉપાય.

કર્લિંગશુંઠીધનતિક્તતિક્તાનિંવામૃતાધાન્યરજોન્વિતાનામ્ ॥
સરિંગણીપુષ્કરચંદનાનાંપટોલભાઈવૃષપદ્મકાનામ્ ॥ ૧૧ ॥
કષાયકઃકાસવમીપિપાસાદાહાન્વિતેષાષ્ટવિધજ્વરાતે ॥
સજંતુરોગેરુચિકામલાત્તેદોષત્રયાત્તેગદિતોમુર્નાદ્રૈઃ ॥ ૧૨ ॥

ઈંદ્રજવ, સુંઠ, નાગરમોથ, કડુ, કરીયાતું, કડવા લીં-
બડાની છાલ, ગળો, ધાણા, ખડસલીઓ, ભોરીંગણી, અરડા-
નાં મૂળ, રતાંજળિ, પરવલ, ભારંગી, અરડૂસો, અને પદ્મક
એઓનો ક્વાથ ઉધરસ, વમન, તરસ તથા દાહવાળા આઠે
પ્રકારના તાવને, પેટમાં જીવડાના શેગને, અશ્ચિને, કમળાને
અને સન્નિપાતને મટાડે છે એમ મોટા મુનિઓએ કહેલું છે.

સન્નિપાત^૧ જ્વરનો ઉપાય.

તિક્તાપદ્મકતોયચંદનધનાવાસાભયારગ્વથૈઃ
પાઠાવિશ્વકર્લિંગકામૃતલતામુસ્તૈઃકષાયઃકૃતઃ ॥
કૃષ્ણાચૂર્ણયુતસ્ત્રિદોષજનિતેવિષ્ટંભદાહાન્વિતે
કાસશ્વાસવિલાપતૃઙ્ગિતિહિતઃસંદીપનઃપાચનઃ ॥ ૧૩ ॥

કડુ, પદ્મક, વાળો, રતાંજલિ, ધાણા, અરડૂસો, હરડે,
ગરમાળાનો ગોળ, કાળીપાક, સુંઠ, ઈંદ્રજવ, ગળો અને નાગરમોથ

૧ જીભનો કાળો રંગ, હાડકાં કુખવાં, ક્ષણમાં બળતરા ક્ષણમાં ટાઢ,
ગાવા નાથવા આદિની એકા, માથું ધુન્ધું અને ઉધરસ આવવી ઇત્યાદિક
સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણ છે.

એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં લીંડીપીપળનો લુકા નાખીને પીવા-
થી પેટનો આક્રોશ, બળતરા, ઉધરસ, શ્વાસ, ખડખડાટ તથા
તરસવાળો સન્નિપાત જ્વર મટે છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને
પાચન પણ થાય છે.

સન્નિપાત જ્વર ઉપર સુંઠ આદિનો ક્વાથ.

શુંઠીદારુશઠીરજોવૃહતિકાતિક્તાકિરાતાંબુદા
નંતાભિર્જનિતઃકષાયકવરઃકૃષ્ણામધુભ્યાંયુતઃ ॥
નિઃશેષંત્રિતયોદ્રવજ્વરહરોજીર્ણજ્વરસ્યાંતકૃત્વ
કાસારિર્વિષમાપહોપિગદિતઃશુંઠ્યાદિકઃસૂરિભિઃ ॥૧૪॥

સુંઠ, દેવદાર, કચ્છુરો, ખડસલીયો, ભોરીંગણી, કડુ, ક-
રીયાતું, નાગરમોથ અને ધમાસો એઓનો ક્વાથ કરી લીંડી-
પીપળના લુકા અને મધની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી સ-
ન્નિપાત જ્વર, જીર્ણજ્વર, ઉધરસ તથા વિષમજ્વર અત્યંત
મટે છે. વિદ્વાન લોકો આ ક્વાથને શુંઠ્યાદિ ક્વાથ કહે છે.

કાનના મૂળમાં થએલા સોજનો ઉપાય.

શાંતેત્રિદોષેશ્રુતિમૂલજાતશોથસ્યરક્તંપ્રવિમોચયેત્પ્રાક્ ।
પશ્ચાન્મુહુઃકટ્ફલકૃષ્ણજીરવિશ્વાકુલિત્યોદ્રવલેપનંસ્યાત્ ॥૧૫॥

સન્નિપાત જ્વર શાંત થયા પછી કાનના મૂળમાં સોજો
થાય છે તે સોજનું પ્રથમ લોહી કાઢાડી નાખીને પછી તેના
ઉપર કાચકળ, કાળીજીરી, સુંઠ અને કળથીનું લેપન કરવું
એટલે તે સોજો મટે છે.

વિષમ^૧ જ્વરનો ઉપાય.

પટોલમધુકામયાકટુકરોહિણીમુસ્તજઃ
કષાયકવરઃપરં વિષમમાશુજેજીયતે ॥
તથાતૃષપયોધરામૃતલતાશિવાવિશ્વજંકણા
મધુયુતંશૃતંવિષમનાશનંકીર્તિતમ્ ॥ ૧૬ ॥

પરવળ, મહુડાના ફૂલ, હરડે, કડુ અને નાગરમોથ, એઓનો ક્વાથ ભારે વિષમજ્વરને તુરત મટાડે છે. અરકૂ-સાનાં પાન, નાગરમોથ, ગળો, હરડે, તથા સુંકનો ક્વાથ કરી તેમાં લીંડીપીપળ અને મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પણ વિષમજ્વર મટે છે.

સાધારણ જ્વર ઉપર ચિકિત્સા.

યવસર્પપરુક્શિવાવચાજતુર્નિંબાજ્યભવંપ્રધૂપનમ્ ॥
જ્વરનાશકરંપરંસ્મૃતંવિવિધોપાયકરૈશ્ચિકિત્સકૈઃ ॥ ૧૭ ॥

જવ, સર્પપ, કઠ, વજ, લાખ, લીંબડાનાં પાનડાં અને ધીની ધુંવાડી દેવામાં આવે તો તેથી જ્વરનો નાશ થાય છે એમ અનેક ઉપાયો કરનારા વૈદ્યો કહે છે.

આમલસૈંધવાચિત્રકપથ્યાપિપ્પલિચૂર્ણમિદંજ્વહારિ ॥
રોચનદીપનપાચનમાશુભોદિતથાગદિતંમુનિવર્યૈઃ ॥૧૮॥

આમળાં, સિંધાલુણ, ચીતરાનાં મૂળ, હરડે અને લીંડી-પીપળ એઓનું ચૂર્ણ જ્વરને મટાડે છે, રૂચિ ઉપજાવે છે, અ-

૧ જ્વર આવવાના સમયનો નિયમ ન હોય, કોઈ સમયે ભારે ટાંઠા આવીને આવે અને કોઈ સમયે ખળતરા કરતોજ આવે તે તાવ વિષમજ્વર કહેવાય છે.

ગિને દીપ્ત કરે છે, પાચન કરે છે અને તુરત દસ્ત લગાડે છે એમ મોટા મુનિઓએ કહ્યું છે.

જલચતુઃફલયુક્તપયઃપલેશૃતકળાત્રયમગ્નિકરંપરમ્ ॥

શ્વસનકાસવલાસપુરાતનજ્વરહરંરુચિદંબલવર્દનમ્ ॥૧૯॥

લીંડીપીપળ તોલાં ૩ પાણી તોલાં ૧૬ અને ગાયનું દુધ તોલા ૪ એઓનો ક્વાથ કરી પાણી બળી જઘને દુધજ ખાકી રહે ત્યારે તેમાંથી પીપળ કાઢી નાખીને તે ક્વાથ પીવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ, ઉધરસ, કફ તથા જીર્ણજ્વર મટે છે અને રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે તથા બળ વધે છે.

एकांशोमरिचादुभौरसकतःसंमर्दयेन्मसृणे
पश्चांभ्रिबुरसेनमर्दनविधिर्यावत्घृतंगच्छति ॥

પથ્યંદુગ્ધયુતંકળામધુયુતોવલ્લપ્રમાણોભવેત્
પ્રાચીનજ્વરહાતથાવિષમહાધાતુસ્થિતધ્વંસનઃ ॥ ૨૦ ॥

રક્તાતીસૃતિપાયુજપ્રદરહાનેત્રામયધ્વંસનો
યાવદ્રક્તભવામયપ્રહરણઃપિત્તામયધ્વંસનઃ ॥

રોગાનીકગલગ્રહોવિજયતેશ્રીમાલિનિપ્રાગયં
વૈદ્યાનાંમતિશાલિનાંબહુતરંશ્રીદોવસંતામિધઃ ॥૨૧॥

એક ભાગમાં ઘોળાં મરી અને બે ભાગ ગૌમૂત્રમાં શુદ્ધ કરેલો ખાપરીયો લઈ તેઓને સોપારી જટલા ગાયના માંખન છામાં ખરલ કરવાં પછી તેમાં લીંબુનો રસ વારંવાર નાખત સઘળી ચીકાશ મટી જાય ત્યાં સુધી તેઓનું ખરલમાં મઠી-કચ્છા કરવું. કાંઈક સુકાયા પછી તેની એક એક વાલની ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીને લીંડીપીપળના ચૂર્ણ અને મધનાં

સાથે ખાવી અને દુધ ભાતનું પથ્ય કરવું. આ પ્રમાણે કરવા-
માં આવે તો જીર્ણજ્વર મટે છે વિષમજ્વર મટે છે અને
ધાતુમાં રહેલો જ્વર મટે છે. લોહીવાળો પાણી જવો ઝાડો,
ગુદનાં દરદ, પ્રદર નામનો સ્ત્રીનો રોગ, નેત્રના રોગ, લોહીના
ખીગાડથી થતા સઘળા રોગો અને પિત્ત સંબંધી સઘળા રોગો
પણ એ ગોળીથી મટે છે. અનેક રોગોના સમૂહોને તોડનારો
અને બુદ્ધિમાન. વૈદ્યોને ધણું ધન આપનારો આ 'વસંતમાલિ-
ની' નામનો રસ ખડુ સરસ છે.

જેમાં પાતળો ઝાડો વહ્યો જતો હોય એવા તાવની
ચિકિત્સા.

इसबगोलइतिप्रथितंजनेहरतितज्ज्वरभाजमतीमृतिम् ॥
अनुभवाष्टिखितंतनुशास्त्रतोभवतुतद्भिषजामुपयोगिकम्॥२२॥

આથમી જીં રાતે પાણીમાં ભીજવી રાખી સવારમાં
તેને હાથથી ચોળી રૂચિ આવવા વાસ્તે સાકરની સાથે પી-
વામાં આવે તો તેથી પાતળા ઝાડા સાથેનો તાવ મટી જાય છે.
આ વાત જો કે શાસ્ત્રની નથી પણ મારા પોતાના અનુભવની છે
તોપણ વૈદ્યોને ઉપયોગી થવાને વાસ્તે લખી છે.

विश्वामृतावालकचंदनानांसवत्सकांभोदकिरातकानाम् ॥
हितःकषायोवमिदाहृतृष्णाशोफातिमारज्वरपीडितानाम् २३

સુંક, ગળો, વાળો, રતાંજલિ, કડાછાલ, નાગરમોથ અને
કરીયાતું એઓનો ક્વાથ ઉલટી, ખળતરા, તરશ, સોજ અને
પાતળા ઝાડાવાળા તાવથી પીડાએલાઓને વાસ્તે હિત-
કારી છે.

અતિસારના^૧ ઉપાય (વિષય વીજો.)

પાઠાબિલ્વંધાતકીવત્સકોંષુમુસ્તંરોધ્રંચંદનંદાડિમંચ ॥

ક્ષૌદ્રોદ્રિક્તંકાથમેતંવદંતિપિચ્છાસ્રાવેશૂલરક્તામયુક્તે ॥૨૪॥

કાલીપાડ, ખીલું, ધાવણીનાં ફૂલ, કડાછાલ, વાળો નાગરભોથ, લોદર, રતાંજલિ અને દાડિમના ફૂલની છાલ એએનો ક્વાથ કરી મધની સાથે પીવામાં આવે તો શૂળ, રૂધિર તથા કાચા ભાગવાળો પીંછા પીંછા જેવો પાતળો ઝાડો મટી જાય છે.

કિંચિત્પૃથ્વાક્તૌષધચૂર્ણમેતદેરંડપત્રાવૃતમાગ્નિપકમ્ ॥

સિતાસમંહંતિતનોતિચૈતદામાતિસારંજઠરાનલંચ ॥૨૫॥

સુંઠનો ભુદો કરી તેમાં થોડુંક ધી નાખી એરડાના મૂળના રસથી ભીંજવી તેનો ગોળો કરવો. પછી તેને એરડાના પાનડામાં વીટી ઉપર છાણુમાટી લગાવીને અંગારાપર શેકવો. માટી બળવા લાગે ત્યારે બાહાર કાઢી લઈ અંદરનું એસડ કાઢીને સાકરની સાથે ત્રણ માસા અથવા સાત માસા ખાવું એટલે તેથી અન્નના કાચા ભાગવાળો પાતળો ઝાડો મટે છે અને પેટની અંદરનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

સમોચસારંસહનાગફેનંસજાતિસસ્યંપુટપાકયોગાત્ ॥

નિહંતિમાલૂરફલંનરાણાંસર્વાતિસારાનનુભૂતમેતત્ ॥૨૬॥

ભોચસાર (શેમળાનો ગુંદ) અફીણ, જયફળ અને ખીલાનો ગર્ભ એએને ઉપર કદ્દા પ્રમાણે અગ્નિમાં પકાવી

૧ બહુજ પાતળો વઘો જતો ઝાડો.

ખાવામાં આવે તો તેથી સધળા પ્રકારના અતિસાર મટે છે.
આ વાતનો અમે અનુભવ કરેલો છે.

કીટનિષ્ઠીવનેષ્ઠૃષ્ઠનાગફેનંસકુંકુમમ્ ॥
તંદુલપ્રમિતંદત્તમતિસારનિષૂદનમ્ ॥ ૨૭ ॥
ઇદંમયાગુરોર્લબ્ધંનતુશાસ્ત્રાદ્વિષ્ગ્વરાઃ ॥
ભવતામુપયોગાયગુરુતત્ત્વંપ્રકાશિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

અફીણ અને ઠેસર મધમાં અથવા મધપોડાના મીણમાં
થોખા જટલું દેવામાં આવે તો તેથી અતિસાર મટે છે. ઊત્તમ
વૈદ્યા ! આ વાત જો કે શાસ્ત્રમાંથી મળી નથી પણ ગુરૂની
પાસેથી મળી છે તોપણ તમ લોકોના ઉપયોગમાં આવવાને
વાસ્તે મેં ગુરૂની કૃપાને પ્રસિદ્ધ કરી છે.

સંગ્રહણીના^૧ ઊપાય. (વિષય ત્રીજો.)

ગુહૂચ્યતિવિષામુક્તાનાગરૈઃકથિતંજલમ્ ॥
મંદાનલામસંયુક્તેહિતસંગ્રહણીગદે ॥ ૨૯ ॥

ગળો, અતિવિસની કળી, નાગરમોથ અને સુંઠ એ-
આનો ઝ્વાથ કરી પીવામાં આવે તો તેથી મંદાગ્નિ અને
અન્નના કાચા ભાગવાળો સંગ્રહણી રોગ મટે છે.

મરિચર્હિગુલગંધકટંકણામૃતકણાકનકોદ્ગવવીજકૈઃ ॥
પ્રહરયોદ્વિતયાવધિસ્વલ્વકેતનુતરંવિજયારસમર્દિતૈઃ ॥ ૩૦ ॥

૧ મરડો આવીને ખહુજ દુર્ગંધ વાળો કાચો કે પાકો ભાગ પડે
અને તે કાણે કાણે પડે અને કાણે ખંધ પડી ભય એવોગ્રાડાનો રોગ
સંગ્રહણી કેહેવાય છે.

કનકસુંદરણ્ણમહારસોહરતિસંગ્રહણીગદમુત્કટમ્ ॥

જ્વરમતીમૃતિમિશ્રિવિહીનતાંબતયથાગરુડોમુજગાવલિમ્ ॥૩૧॥

મરી, શુદ્ધ હીંગળો, શુદ્ધ ગંધક, ટંકણુખાર, શુદ્ધ કરેલો વછનાગ, કાળી જીરી અને ધંતુરાનાં ખીજ એટલાં ઔષધોને યોગ્ય ભાગે લઈ એ પોહોર સુધી ભાંગતા રસમાં ખરલની અંદર બહુજ ઝીણાં મર્દવાં એટલે તે ‘કનકસુંદર’ નામનો મોટો રસ થાય છે. યોગ્ય અનુપાનની સાથે ઊપયોગમાં લીધેલો એ રસ, જન્મ ગરૂડ અનેક સર્પોને ખાઈ બચ છે તેમ ભારે સંગ્રહણી, જ્વર, અતિસાર તથા મંદાગ્નિપણું એ રોગોને ખાઈ બચ છે.

ત્રિજાતકવ્યોષવરારસેદ્રગંધાજમોદામિશિવેછરાજ્યઃ ॥

બિલ્વાનલાજાજિલવંગધાન્યગજોપકુલ્યામધુકંપદ્મનિ ॥૩૨॥

હિંગૂઃકુબેરાન્હયમોચસારૌક્ષારૌજયાસર્વચતુર્થભાગા ॥

ઈદંદિહચૂર્ણવિનિહીતતૂર્ણપ્રસૂતિકાસંગ્રહણીવિકારમ્ ॥ ૩૩ ॥

સમસ્તરોગાંતકમશ્નિકારિભ્રાજિષ્ણુતાકારિસુતરૂપીતમ્ ॥

ઈમંપ્રયોગંબહુધાનુભૂતંચકારધાત્રીકિલકાપિલાહી ॥ ૩૪ ॥

તજ, તમાલપત્ર, એળચી, સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, પારે, ગંધક, અજમોદ, સુવા, વાવડીંગ, હળદર, ખીલાંતો ગર્ભ, ચિત્રો, જીરું, લવીંગ, ધાણા, ગજપીપળ, જઠીમધ, મીંઠું, ખીડલૂણુ, ટંકણુખાર, સિંધાલૂણુ, સંચળ, હિંગ, કાકચીઆનો ગર્ભ, મોચસાર, સાજીખાર, જવખાર અને એ સઘળાંથી યોગણી ભાંગ એઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી છાશમાં પીવામાં આવે તો તેથી સુવાવડમાં થએલો સંગ્રહણી

વિકાર તુરત મટે છે. આ પ્રયોગ કે જે સધળા રોગોને મટાડનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, શરીરમાં કાંતિ આપનાર છે અને ઘણીવાર અનુભવમાં આવેલો છે તે, લાહી નામનો કાઠ સુયાણીએ શોધી કહાડ્યો છે તેથી 'લાહીચૂર્ણ' કહેવાય છે.

અસ્થના ઊપાય. (વિષય ચોથો.)

શુષ્કચૂરણહુતાશનાભયાનાગરોષણગુહોદ્રવાવટી ॥
અષ્ટવેદશશિભૂતદર્ધકંશક્રભાગસહિતારુચિપદા ॥ ૩૫ ॥
આગ્નિમાંદ્રગુદજાર્તિહારિણીવિદ્વિવંધજઠરાર્તિનાશિની ॥
આર્દ્રપીલુફલમક્ષણંતથાર્શઃકૃમિગ્રહણિગુલ્મનાશનમ્ ॥ ૩૬ ॥

સુકાએલાં સરણું ચૂર્ણ તોલાં આઠ, ચિત્રાના મૂળ તોલાં ચાર, હરડે તોલું એક, સુંઠ તોલું એક અને મરી તોલું અર્ધ એટલાં ઔષધોની ચૌદ તોલાં ગોળમાં મેળવીને ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીઓથી રૂચિ પ્રાપ્ત થાય થાય છે, અને અગ્નિનું મંદપણું, અરશની પીડા, ઝાડાની કમજીયત તથા પેટની પીડા મટે છે.

પીલુનાં લીલાં ફલ ખાવાથી પણ અરશ, પેટના કૃમિ, સંગ્રહણી અને પેટમાં ચડતો ગોટા એઓનો નાશ થાય છે,

નૃકેશાહિનિર્મોકવેલ્લાર્કમૂલશમીપત્રશૃંગાકુરૈર્હિંગુચૈઃ ॥
પ્રધૂપોર્શસાનાશયસાશુવીર્યથાકામિનીનિત્યસંગોનરાણામ્ ॥

જમ સ્ત્રીઓનો નિત્ય સંગ પુરૂષોના વીર્યનો નાશ કરે છે તેમ માણસના મોવાળા, સર્પની કાંચળી, વાવડીંગ,

આકડાનું મૂળ, ખીજડીનાં પાનડાં, શીંગડાના ડાંટા અને
હીંગ એઓની ધુવાડી અરશના બેરનો તુરત નાશ કરેછે.

અજીર્ણ વિપ્લવિકા (કાલેરા)ના ઊપાય

(વિષય પાંચમો.)

વ્યોષત્રિવૃલ્લવણપંચકમાગ્રિજીરં.

ક્ષારોભયાકૃમિરિપુઃકણમૂલચવ્યે ॥

તક્રેણવોષ્ણસલિલેનાહિચૂર્ણમેત-

દર્મિભડાગ્રિમિવસંતનુતેનરાણામ્ ॥ ૩૮ ॥

પથ્યોગ્રગંધાવિહિંગુશુંઠીવિષાકલિંગોદ્રવચૂર્ણમેતત્ ।

સુસ્વાંબુનાહંસરુચિંવિપૂચીમજીર્ણશૂલૌચદુતાશકારિ ॥૩૯॥

સુંઠ, મરી, પીપળ, નસોતર, પંચલવંણ, ચિત્રો, જીરું,
સાજીખાર, જવખાર, હરડે, વાવડીંગ, પીપળીમૂળ, અને ચવક
એઓનું ચૂર્ણ કરી છાશમાં અથવા ઊના પાણીમાં પીવામાં
આવે તો તેથી માણસોનો ઊદરનો અગ્નિ બહુજ વધે છે.
હરડે, વજ, બિડલૂણ, હીંગ, સુંઠ, અતવસ અને ઈંદ્રજવ
એઓનું ચૂર્ણ થોડા થોડા ઊના પાણીમાં પીવામાં આવે તો
તેથી અરૂચિ, કાલેરા, અજીર્ણ અને શૂળ દૂર થઇને અગ્નિની
વૃદ્ધિ થાય છે,

હિંગૂગ્રગંધાવિહનાગરદીપ્યપથ્યા

ચૂર્ણવિભાગપરિવૃદ્ધિતમેતદાથુ ॥

૧ મીઠું, ખીજડૂણ, ટંકણખાર, સિંધાબૂણ અને સંમળ.

આનાહશૂલગુદજાનલમાંઘગુલ્મ-

વિષ્ણ્વકોદરવિષ્ણુચિહરંસમસ્તમ્ ॥ ૪૦ ॥

એક ભાગ હીંગ, બે ભાગ વજ, ત્રણ ભાગ ખિડલૂણ, ચાર ભાગ સુંઠ, પાંચ ભાગ અજમા અને છ ભાગ હરડે એએાનું ચૂર્ણ કરી ખાવામાં આવે તો તેથી તુરત આક્રેશ શૂળ, અરશ, અગ્નિનું મંદપણું, ગોટા, દસ્તની કપજીયત,, પેટના રોગ અને કાલેરા એ સધળાં મટે છે.

તાલાદેકોરસાદેકણકઃસીસકભસ્મનઃ ॥

દ્વૌભાગૌગંધકાચ્છુદ્ધાન્મરિચાચ્છોડશાંશકઃ ॥ ૪૧ ॥

ચૂર્ણકૃત્વારક્તિકૈકાઘૃતેનસહભક્ષિતા ॥

વિષ્ણુચિસર્વશૂલાનિપ્લીહાનમુદરંતથા ॥ ૪૨ ॥

ગુલ્મસંગ્રહણીરોગંશ્વાસકાસકફાનિલાન ॥

અગ્નિમાંઘાદિકાનરોગાનહંત્યસૌવડવાનલઃ ॥ ૪૩ ॥

એક ભાગ શુદ્ધ હરતાલ, એક ભાગ શુદ્ધ પારે, એક ભાગ સીસાની ભસ્મ, બે ભાગ શુદ્ધ ગંધક અને સોળ ભાગ મરી એએાનું ચૂર્ણ કરી તેની નિત્ય એક રતિ, ધીની સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી કાલેરા, સધળાં પ્રકારનાં શૂળ, ખરલનું દરદ, પેટના રોગ, ગોટા, સંઘડણી, શ્વાસ, ઊધરસ, કફ, વાયુ અને અગ્નિની મંદતા ઈત્યાદિક રોગ મટે છે. આ રસનું નામ 'વડવાનલ' છે.

જાતીજાતંત્રિકર્ષમરિચમપિપલંચાર્દ્ધકર્ષપ્રમાણં

ગંધંસૂતંલવંગંવિષમિદમશ્વિલંચિંચિણીસસ્યતોયે ॥

પિષ્ઠમાષૈકમાત્રાવિતરતિદહનંવાન્હિમાંઘેચસઘો

રોગાનશૂલાનિલાદીનદહતિકૃતગુણોવાન્હિનામારસોયમ્ ॥ ૪૪ ॥

ડોઢ તોલું જવંત્રી, ડોઢ તોલું જયફલ, ચાર તોલાં મરી, અર્ધ તોલું ગંધક, અરધ તોલું પાગે. અરધ તોલું લવીંગ અને અરધ તોલું વછનાગ એ સઘળાંએને આંખલીના રસમાં ખરલની અંદર વાટી તેની અડદ જવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી ચોગ્ય અનુપાનમાં એક સવારે અને એક સાંજ ખાવામાં આવે તો તેથી અગ્નિમાં મંદપાણું મટીને તુરત પ્રદીપ્તપાણું થાય છે અને શૂળ તથા વાયુ આદિ રોગો તુરત મટે છે. આ ગુણકારી રસનું નામ 'વન્હિરસ' છે.

કૃમિના ઉપાય. (વિષય ૬ ઠો.)

સ્વદિરકુટજનિંબોગ્રાત્રિવૃદ્યોષપથ્યા

મલકલિફલજોગોમૂત્રસિદ્ધિઃકષાયઃ ॥

મુનિમિતાદિનષીતઃસસ્યમેતન્નમિથ્યા

કૃમિકુલશતકોટીર્વૃદ્ધમૂલ્લાનિહંતિ ॥ ૪૫ ॥

ખેરસાર, ઈંદ્રિજવ, લીંબડાની છાલ, વજ, નસોતર, સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડાં, બેહેડાં, અને આંખળાંએએને અરધાં અરધાં કુટી ગોમૂત્રમાં કાઢો કરીને સાત દિવસ સુધી પીવામાં આવે તો તેથી પેટના હજારો કૃમિઓ દૃઢમૂલ છતાં પણ ટળી જાય છે. આ વાત સત્ય છે, ખોટી છેજ નહીં.

યેનમાક્ષિકસંયુક્તંચૂર્ણંવૈદંગજંયદિ ॥

સેવિતંતસ્યજંતૂનાંભીતિર્નાસ્તિકદાચન ॥ ૪૬ ॥

જે માણસ વાવડીંગના ચૂર્ણનું મધની સાથે સેવન કરે તે માણસને કદી પણ પેટમાં જીવડાનો ભય થતો નથી.

પાંડુ રોગના ઉપાય. (વિષય ૭ મો.)

પુનર્નવાર્નિષપટોલતિક્તાવિશ્વામયાદારુનિશામૃતાનામ્ ॥
કષાયકઃપાંડુગદંનિહંતિસશ્વાસકાસોદરશૂલશોથમ્ ॥૪૭॥

ઘોળી સાટોડી, લીંપડાની છાલ, પરવળ, કડુ, સુંઠ, હરડે, દારૂ હળદર, અને ગળો એઓનો ક્વાથ પીવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ, શ્વાસ, ઊધરમ, ઊદરનો રોગ, શૂળ અને સોજનો નાશ થાય છે.

ગૈરિકામલરાત્રીનામંજનંકામલાપહમ્ ॥
તથાગદિતમાચાર્યૈસ્તિક્તાચૂર્ણસશર્કરમ્ ॥ ૪૮ ॥

સોનાગેર, આંખળાં અને હળદર એઓને ઊકાળીને તેનું અંજન આંખમાં આંજવામાં આવે તો તેથી કમળો મટે છે.

કડુનું ચૂર્ણ સાકરની સાથે ખાવામાં આવે તો પણ કમળો મટે છે એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે.

મોહાડામાંથી અથવા નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તેના ઉપાય. (વિષય ૮ મો)

વૃષપત્રરસઃસિતામધુખ્યાંસહિતોલોહિતપિત્તમાશુહંતિ ॥
વૃષગોસ્તનિકામયાશૃતંતત્પ્રતિવાપશ્વસનાસ્રકાસનુદ્રા ॥૪૯॥

અરડૂસાનાં પાનડાનો રસ જો સાકર અને મધની સાથે

૧ નેત્ર, મળ, મૂત્ર અને નખ પીળાં થઈ જાય અને તાવ, સોજ, હેખડા, શ્વાસ, ઊધરમ તથા અગ્નિનું મંદપાણું થાય એ પાંડુરોગનાં સાધારણ લક્ષણો છે.

પીવામાં આવે તો તેથી. ઉપર કહેલું ૬૨૬ કે જોને ગ્રંથકારે રક્તપિત્ત કહે છે તે તુરત મટે છે.

અરહૂસાનાં પાનડાં, કાળી ધ્રાખ અને હરડે એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં પાછું તેજ ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી ઊપર કહેલું ૬૨૬, ઘાસ, તથા ઊધરસ દૂર થાય છે.

શૈર્કીરામધુસંયુક્તછાગદુग्ધમથાપિવા ॥

ગંવ્યપંચગુણેતોયેકથિતંરક્તપિત્તનુત્ ॥ ૫૦ ॥

જો બકરીનું દુધ સાકર અને મધની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી અથવા ગાયના દુધને પાંચ ગણા પાણીમાં આટી એકલું દુધ રહે ત્યારે પીવામાં આવે તો તેથી ઉપર કહેલું ૬૨૬, મટે છે.

દાડિમીકુસુમતોયનાવનંનાસિકાસ્રમપહંતિસત્ત્વરમ્ ॥

માપપિષ્ટકટુકૂલભૂતિકાલેપનંચશિરસોહિતાવહમ્ ॥ ૫૧ ॥

દાડિમના ફૂલનો રસ કાઢાડી તેનું નાકમાં ટીપું નાખવામાં આવે તો તેથી અથવા અડદનો લોટ અને રેશમી પીતાંબરની રાખ પાણીમાં કાલવીને માથાપર ચોપડવામાં આવે તો તેથી પણ ઊપર કહેલું ૬૨૬ દૂર થાય છે.

इतिश्रीअहंमदनगरस्थितमाणिकभट्टवैद्यात्मजमोरे

श्वराविरचितेवैद्यामृतेप्रथमाऽलंकारः ॥ १ ॥

इतिश्री अहमदनगरना रेहवाशी माणिकभट्ट नामना

वैद्यना पुत्र मोरेश्वरे रच्येता वैद्यामृतनो पहलो

अलंकार संपूर्ण.

ક્ષયના ઉપાય (વિષય ૯ મો.)

સિતોપલાવંશભવોપકુલ્યાતૃટિત્વચામાજ્યમધુપ્રયુક્તમ્ ॥

અંસાત્તદૂર્ધ્વદ્વિગુણંનિહંતિચૂર્ણસમસ્તાન્ક્ષયજાતરોગાન્ ॥૧॥

સોળ તોલાં ખડી સાકર, આઠ તોલાં વંશલોચન, ચાર તોલાં પીપલ, બે તોલા એળચીના દાણા, અને એક તોલું તજ એઓનું ચૂર્ણ કરી ધી અને મધનો સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી ક્ષય સંબંધી સધળા રોગ મટે છે. આ ચૂર્ણનું નામ 'સિતોપલાદિ' છે.

સશ્વાસકાસાનલમાંથસુપ્તજિઘ્ઘારુચિશ્લેષ્મકપાર્શ્વશૂલાન્ ॥

જ્વરોર્ધ્વરક્તાંસકરાંઘ્રિદાહયુક્તાન્યથાપાપગણાન્મુરારિઃ ॥૨॥

જમ વિષયુ પાપોના સમૂહોનો નાશ કરે છે તેમ એ ચૂર્ણ શ્વાસ, ઉધરસ, અગ્નિનું મંદપણું, જીભનું બેહેરાપણું, અરૂચિ, સળીખમ, પડખાંનાં શૂળ, જ્વર, મોહોડાંની વાટે જતું લોહી, ખભાની બળતરા, હાથની બળતરા તથા પગની બળતરા એઓને મટાડે છે.

આયુર્યદાસ્યાદ્ધલવન્નરાણાંસરક્તપિત્તશ્વસનક્ષયાણામ્ ॥ ૩ ॥

જો લોહાનું આયુષ્ય બલવત્તર હોય તો એ ચૂર્ણ મોહોડામાંથી અથવા નાકમાંથી પડતું લોહી, શ્વાસ અને ક્ષય રોગનો પણ નાશ કરે છે.

નવનીતસિતામધુપ્રયુક્તોવરઘોદેમભવઃ ક્ષયંક્ષિણોતિ ॥

વિતથઃપ્રભવેદયંપ્રયોગોયદિતન્મેદાપથઃસદાશિવસ્ય ॥ ૪ ॥

માંખણુ, ખડીસાકર અને મધ એઓની સાથે સોનાનો

વરખ ખાવામાં આવે તો તેથી ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે. હું સદાશિવના સોગન ખાધને કહું છું કે આ પ્રયોગ કદી વ્યર્થ જનાર નથી.

રસંગંધકંબોર્ભસિતમપિકાપર્દભાસિતંમરીચંભૂચંદ્રાંબુ
ધિરસસહસ્રાંશુલવિક્રમ ॥ રસાંદ્રયંશંટકંસકલમાપિચૂ-
ર્ણાકૃતમિદંક્રમાદ્યાવન્નિષ્કંઘૃતસહિતમદ્યાત્ક્ષયહરમ્ ॥ ૫ ॥

એક ભાગ પારો, એક ભાગ ગંધક, ચાર ભાગ શંખની ભસ્મ, છ ભાગ ડોડીની ભસ્મ, બાર ભાગ મરી અને પાંચ ભાગ ફુલવેલો ટંકણખાર એ સઘળાંઆનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી નિત્ય ધીની સાથે ચાર માસા સુધી ખાવામાં આવે તો તેથી ક્ષય રોગ મટે છે.

ઉધરસ અને શ્વાસના ઉપાય

(વિષય ૧૦ મો.)

માર્ઙ્ગિકદ્રુફલકત્તૃણાંબુદધનાંશૃંગ્યુગ્રગંધારજો
પથ્યાનાગરદેવવૃક્ષજનિતાવાન્હીકમધ્વન્વિતઃ ॥
કાથોયંજ્વરકાસહાશ્વસનહાશ્લેષ્મામયધ્વંસિતો
વક્ત્રોત્થામયહાગલગ્રહરોવાતાપહઃ કીર્તિતઃ ॥ ૬ ॥

ભારંગીનાં મૂળ, કાયફલ, રોહિસ નામનું ખડ, વાળો, ધાણા, કાકડાશીંગી, વચ, ખડસલીયો, હરકે, સુંઠ અને દેવદાર એઆનો ક્વાથ કરી હીંગ તથા મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ, કફ સંબંધી રોગ, મોઢોડાનારોગ, ગળાનું ઝલાઈ જવું અને વાયુરોગ મટે છે.

યવક્ષારકર્ષોમરીચંદ્વિકર્ષંદ્વિકર્ષોપકુલ્યાપલંદાદિમસ્ય ॥
પલૈર્વેદસંખ્યૈર્ગુહોત્રપ્રદેયોગુટીયંહઠાત્સર્વકાસાન્નિહંતિ ॥૭॥

એક તોલું જવખાર, બે તોલાં મરી, બે તોલાં પીપળ,
અને ચાર તોલાં દાડિમની છાલ એટલાં ઔષધોને સાળ તોળા
ગોળમાં ભેળવી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી બલાત્કારથી સ-
ધળા પ્રકારની ઉધરસોનો નાશ કરે છે.

અર્કપ્રસૂનાંતરવલ્લિજાનાંગુટીસકાસંશ્વસનંનિહંતિ ॥
ગુરોઃસકાશાદિદમાપિતત્ત્વંવૈદ્યેનમોરેશ્વરસંજ્ઞકેન ॥૮॥

આકડાનાં રવાઈડાં અને મરી એઓને એકઠાં વાટીને
કગ્વામાં આવેળી ગોળી ઉધરસ સહિત શ્વાસનો નાશ કરે છે.
આ તત્ત્વ મોરેશ્વર વૈદ્યને શાસ્ત્રમાંથી નહીં પણ ગુરૂની પાસે-
થી મળ્યું છે.

શરપુંજાજટાધૂપદાનાત્કાસઃપલાયતે ॥
કાંતાવક્ષોજસંસ્પર્શાદ્યમિનાંનિયમોયથા ॥ ૯ ॥

જમ સ્ત્રીના સ્તનનો સ્પર્શ થવાથી સન્યાસીઓનો નિ-
યમ ભાગી બન્યો છે તેમ શરપંખાના મુળીઓનો ધુંવાડો પી-
વાથી ઉધરસ ભાગી બન્યો છે.

પંચાંગકૃષ્ણધત્તૂરધૂપાત્કાસઃપલાયતે ॥
યવાસાધૂમપાનેનક્રાસોનશ્યતિતત્ત્વક્ષણાત્ ॥ ૧૦ ॥

કાળા ધંતુરાનાં મૂળ, પાંતડાં, ફૂલ, ફળ તથા છાલ લઈ
તેઓનો ધુમાડો પીવામાં આવે તો તેથી ઉધરસ મટી જાય
છે. ધમાસાનો ધુમાડો પીવામાં આવે તો તેથી ઉધરસનો
નાશ થાય છે.

અંત્રેણહીનંમરિચૈઃસગર્ભરંભાપ્તફલંતન્નિશિસન્નિધાય ॥

પ્રાતઃસુષૃઘ્મંદુપાવકેઽઘાત્શ્વાસાન્છિન્નતીવતરુન્કુઠારઃ १૧

કેળાની અંદરની નસ કાઢાડી નાખી ગર્ભમાં મરી ભરી આખી રાત રાખી મેલી સવારમાં તે મરી સહિત કેળાને કુંણી કુંણી આંચમાં સારી પેઠે શેકીને ખાવામાં આવે તો, જમ કુવાડો ઝાડને કાપી નાખે છે તેમ તે કેળું શ્વાસના રોગને કાપી નાખે છે.

લાક્ષિકામધુકપન્નકોષણાપક્કવાર્હતફલાજ્યમાશિકૈઃ ॥

લેહિકાક્ષયજકાસપ્રાહરેત્કામિનીવદાયિતસ્મરજ્વરમ્ ॥ ૧૨ ॥

પીપળાની લાખ, જીઠીમધ, પન્નક, પીપળ અને ભોરીંગણીના પાકેલા ડોડવા એએાનું ચૂર્ણ કરી ધી અને મધની સાથે ચાટવામાં આવે તો જમ સ્ત્રી પતિના કામદેવરૂપી જ્વરને મટાડે છે તેમ તે અવલેહ ક્ષયથી ઉત્પન્ન થએલી ઉધરસને મટાડે છે.

ક્ષુદ્રાસત્ત્વંવાકપાયંધનંવાભાર્દીશૃંગીકદ્ફલંકારવીચ ॥

વ્યોષંકુષ્ઠસૈધવંમુસ્તયોસ્તજ્જીરેક્ષારૌદીપ્યચિત્રાજમોદાઃ ॥ ૧૩ ॥

સર્વતુલ્યંચાષ્ટમાગાભયાસ્યાદેયઃસર્વેર્વેદભાગોગુહોત્ર ॥

પક્ત્વાવન્હૈક્ષૌદ્રયુક્તોવલીઢઃકાસશ્વાસૌર્ધુરૌસર્વજાતૌ ॥ ૧૪ ॥

અગ્રેર્માદ્યંકામલાંપાંદુરોગંગુલમાંઢિકાંરાજયક્ષમ્જ્વરૌચ ॥

અર્શઃપ્લીહાનાહવાતોર્ધ્વવાતાન્હંતિક્ષુદ્રાલેહણઃક્ષણેન ॥ ૧૫ ॥

ભોરીંગણીનું સત્વ અથવા ભોરીંગણીને કાઢો અથવા તે કાઢાને ઘાટો ભાગ કરી તેમાં ભારંગીનાં મૂળ, કાકડાશીંગી, કાયફલ, ખડુફળી, સુંઠ, મરી, પીપળ, કઠ, સીંધાબુલુ, નાગર-

મોથ, અક્ષીણના ડોડવા, જીરું, સાજીખાર, જવખાર, અજમા, ચિત્રો અને અજમોદ, એટલાં આષધો સરખે ભાગે નાખવાં અને આઠ ભાગ હરડે નાખવી. એઓનું ચૂર્ણ કરી સર્વથી ચોગણા ગોળનો પાક કરી તેમાં તે ચુર્ણ મિલાવી દધને તેને મધની સાથે ચાટવામાં આવે તો તેથી તુરતજ સર્વ પ્રકારની મહાભયંકર ઉધરસ, સર્વ પ્રકારના ભયંકર શ્વાસ, અગ્નિનું મંદપણું, કમળો, પાંદુરોગ, ગોટો, હેડકી, ભારે ક્ષયરોગ, તાવ, અરશ, ખરલનું દરદ, આદ્રો, વાયુ, અને ઉચો ચાલતો વાયુ (આડકાર આદિનાં દરદ) એઓનો નાશ થાય છે.

સૂતગંધચપલાહરીતકીભૂતવાસટ્ટપવિપ્રયદ્ધિકાઃ ॥

ભાગતોથપરિવૃદ્ધિમાગતાવબ્બુલકથિતતોયમાર્દિતાઃ ॥૧૬॥

એક ભાગ પારો, બે ભાગ ગંધક, ત્રણ ભાગ પીપળ, ચાર ભાગ હરડે, પાંચ ભાગ બેહેડાં, છ ભાગ અરડૂસાનાં પાન અને સાત ભાગ ભારંગીનાં મૂલ એઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી પારા અને ગંધકની કજલી થયા પછી એકઠાં કરી ખાવળની છાલના ઊકાળેલા પાણીમાં વાટી તેની એક એક રતિ જવડી ગોળીઆ કરવી. એ ગોળીઆ ચોગ્ય અનુપાનથી ખાવામાં આવે તો તેથી ઉધરસ અને શ્વાસ મટે છે.

તામ્રંકૃશાનૌસલિલેવિધાયનિર્વાપયેહોણિરસોત્રિવારમ્ ॥

ઉપર્યધસ્તસ્યપટુપ્રદત્વાપુટંપ્રદત્વાચભવેત્સુખમ્ ॥ ૧૭ ॥

કાસાતુરાયશ્વસનાતુરાયહિતંતદેતન્મગધામધુખ્યામ્ ॥

યથાવૃષાર્ત્તાયમુગંધશીતંચકોરનેત્રાકરદત્તમંભઃ ॥ ૧૮ ॥

સાંડું શુદ્ધ ત્રાંચુ લઘ અગ્નિમાં તપાવીને તેને પાણીમાં

કારી નાખવું. પછી તપાવી તપાવીને ત્રણ વાર ઢૂણીનાં ર-
સમાં ભીજવવું. પછી ઉપર તથા નીચે પંચતણુનું ચૂર્ણ દધ
ગંજપુટથી ખાળવામાં આવે એટલે ત્રાંખાની સુંદર ભસ્મ થાય
છે. જમ તરશથી પીડાએલા પુરૂષને ચપલ નેત્રવાળી સ્ત્રીના
હાથથી અપાએલું સુગંધી અને શીતલ જળ હિતકારી થાય
છે તેમ એ ભસ્મ પીપળ અને મધની સાથે ખાવામાં આવે
તો ઉધરસવાળાને તથા શ્વાસથી આતુર થએલાને હિતકારી
થાય છે.

હેડકીનો ઉપાય (વિષય ૧૧ મો.)

હરેણુકાપિપ્પલિકાકષાયોર્હિંગ્વાન્વિતાંપોહતિપંચહિકાઃ ॥
નસ્યંતથાલક્તકસંભવંચસ્તન્યેનવાપોહતિમાક્ષિકાવિદ્ ॥૧૯॥

નગડનાં ખીજ અને પીપળનો ક્વાથ કરી હીંગની
સાથે પીવામાં આવે તો તેથી પાંચે પ્રકારની હેડકીઓ મટે
છે. નાકમાં અળતાનું ટીપું નાખવામાં આવે અથવા માંખી-
ની વિષ્ટાને સ્ત્રીના ધાવણમાં મેળવી તેનું ટીપું નાખવામાં
આવે તો પણ હેડકી મટે છે.

અવાજ ખેસી જવાના તથા અરૂચિના ઉપાયો.

(વિષય ૧૨ મો.)

દુग्ધપ્રયુક્તમલકિંનરાણાંનષ્ટસ્વરાણાંસુખમાતનોતિ ॥
યથામૃગાક્ષીસુરતંનરાણાંકંદર્પદર્પપ્રતિપીડિતાનામ્ ॥ ૨૦ ॥

૧ એક ગજ આડો અને એક ગજ ઉભો ખાડો કરી તેમાં
છાણાં ભરી સળગાવવામાં આવે તે ગજપુટ કેહેવાય છે.

આમળાંના ચૂર્ણનો દુધની સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જમ કમદેવના બળથી પીડાએલા પુરૂષોને સ્ત્રીના સંભોગથી સુખ થાય છે તેમ જ્યોનો અવાજ બેસી ગયો હોય તેઓને સુખ થાય છે.

સૌવર્ચલંગોસ્તનિકામરીચમજાજિકાકારવિકામ્લવૃક્ષૈઃ ॥

ક્ષૌદ્રંગુલંદાદિમમિત્યુપાયૈઃકરોતિવિધ્વંસમરોચકાનામ્ ॥૨૧॥

સંચળ, કાળી ધ્રાખ, મરી, જીરું, સુવા, આંબળીનાં પાનડાં, મધ, ગોળ અને દાડિમ એ ઉપાયોથી અશ્વત્થોનો નાશ થાય છે.

વમનના ઉપાય. (વિષય ૧૩ મો)

પથ્યામલક્ષૌદ્રસિતાશ્ચલાજાઃપલોન્મિતાઃસ્યુઃકુડવંજલસ્ય ॥

તદ્વાસસાગાલિતમાશુપીતંછર્દિત્રિદોષૈર્જનિતાંનિહંતિ ॥ ૨૨ ॥

ચાર તોલાં હરડે, ચાર તોલાં આમળાં, ચાર તોલાં મધ અને ચાર તોલાં ભુંજલી સાળ એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી સોલ તોલાં ભાર પાણીમાં મેળવી વજ્રથી ગાળી લઈને પીવામાં આવે તો ત્રણે દોષથી થતી ઉલટીનો તુરત નાશ થાય છે.

ત્રિજાતકવ્યોષલવંગજીરનાગાન્ધ્યગ્રંથિકચૂર્ણમેતત્ ॥

મધુપ્રયુક્તંસહસાનિહંતિદ્વિષ્ટાર્થજાંછર્દિમપિપ્રસક્તામ્ ॥ ૨૩ ॥

તજ, તમાલપત્ર, એળચી, સુંઠ, મરી, પીપળ, લવીંગ, જીરું, નાગકેશર અને પીપલીમૂળ એઓનું ચૂર્ણ કરી મધની સાથે પીવામાં આવે તો ખરાબ પદાર્થ જોવાથી કે તેનો ગંધ લેવાથી થતી ઉલટી તુરત મટે છે.

તરસના ઉપાય. (વિષય ૧૪ મો.)

અર્ધાઢકંરુચિરપર્યુષિતસ્યદ્ધ્રઃ
 સ્વંદસ્યપોઢશપલાનિશશિમ્ભસ્ય ॥
 સાર્પિઃપલંમધુપલંમરિચંદ્રિકર્ષ
 શુંઝ્યાપલાદ્વમપિચાર્દ્ધપલંતૃદેશ્વ ॥ ૨૪ ॥
 શ્લક્ષ્ણેપટેલલનયામૃદુપાણિવૃષ્ટે
 કર્પૂરધૂલિસુરમીઠૃતચારુભાંડે ॥
 ણ્ણાવૃકોદરકૃતાસુરસારસાલા
 સુસ્વાદિતામગવતામધુસૂદનેન ॥ ૨૫ ॥

આગલે દિવસે સારી રીતે જમાવેલું ચાકાં જેવું દહીં
 એકસો અઠ્યાવીશ રૂપીઆ ભાર લેવું. ચંદ્રજેવી ઉજળી ખાંડ
 ચોસઠ ભાર લેવી. ચાર રૂપીઆ ભાર ધી, ચાર રૂપીઆ ભાર
 મધ, બે રૂપીઆભાર મરી, બે રૂપીઆભાર સુંઠ અને બે રૂપી-
 આભાર એલચીદાણા લેવા. એ સઘળા પદાર્થોને ચોખ્ખી રીતે
 ભેળા કરી ઝીણા કપડામાં નાખી, કપુરના ચૂર્ણથી સુગંધી ક-
 રેલા વાસણની અંદર સ્ત્રીએ કુણા કુણા હાથથી ગાળી લેવા
 એટલે તે શીખંડ થાય છે. આ શીખંડનું સેવન કરવાથી તર-
 સની પીડા શાંત થાય છે. આવી રીતનું ઉત્તમ સ્વાદવાળું
 શીખંડ ભીમસેને કચ્ચું હતું અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રેમથી
 આરોગ્યા હતા.

મુર્છા તથા માથાની ચક્રીના ઉપાય. (વિષય ૧૬ મો.)

દ્રાક્ષામૃતાનાગરપુષ્કરાણાંસંગ્રંથિકાનાંકથિતંસ
 કૃષ્ણમ્ ॥ મદેષુમૂર્ચ્છાસહિતંઘૃતાઙ્ગ્યંદુરાલભાયાઃક
 થિતંભ્રમેચ ॥ ૨૬ ॥

કાળી ધ્રાપ્પ, ગળો, સુંઠ, એરડાનાં મૂળ અને પીપળી-મૂળ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપળનું ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી મૂર્છા અને મદ્દ મટે છે. ધમાસાનો ક્વાથ કરી તેમાં ધી નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી માથાની ચકરી મટે છે.

બળતરાના ઉપાય. (વિષય ૧૬ મો.)

સહસ્રધૌતાજ્યવિલેપનેનદાહઃશમંગચ્છતિશીઘ્રમેવ ॥
તથાહિમોધાન્યસમુદ્રવાંતર્દાહંસતૃષ્ણંસસિતંનિહંતિ ॥૨૭॥

ગાયના ધીને હજારવાર પાણીમાં ઘાઘ અંગ ઉપર ચોપડવામાં આવે તો તુરતજ દાહની શાંતી થાય છે. રાતે ઘાણાને પાણીમાં ભીજવી રાખી સવારે ગાળી લઈ સાકરની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી તરસ સહિત અંદરનો દાહ મટે છે.

વાદનો ઉપાય (વિષય ૧૭ મો.)

મજેન્માસિકેણપ્રયુક્તંવચાયા
રજઃક્ષીરમક્તાશનોમાનવોયઃ ॥
અપસ્મારરોગશ્ચિરોત્થોપિધોરઃ
શમંયાતિતસ્યાશુનાત્રાસ્તિશંકા ॥ ૨૮ ॥

જે માણસ વળના ચૂર્ણનું ધીની સાથે સેવન કરે અને ક્વથા દુધભાતનુંજ પથ્ય કરે તેનો વાદનો રોગ લાંબા દિવસ-થી થએલો અને મહા ભયંકર છતાં પણ તુરત શાંત થાય છે. એમાં કાંઈપણ શક નથી.

વાયુના દરદના ઉપાય. (વિષય ૧૮ મો.)

एषाकर्षमितावटीसुधीटताजीर्णेगुडेयुक्तितो

द्विघ्नदीप्यतुषंपलद्वयमिताशुंठीतथातेजनी ॥

भक्षयैकानिलरोगिणाघृतयुतापथ्याशिनातत्वतो

वातव्रातविनाशनेसुमतिभिःख्याताभुजंगीपरा ॥२९॥

એ તોલાં અજમાનાં ફેતરાં, આઠ તોલાં સુંઠ, અને આઠ તોલાં માલકાંકણી એઆનું ચૂર્ણ કરી તેની જુના ગોળમાં એક એક તોલાની સુંદર ગોળી વાળવી. જેને વાયુ સંબંધી રોગ થયો હોય તે માણસ સાધારણ પથ્ય રાખીને નિત્ય તે એક એક ગોળી ધીની સાથે ખાય તો તેનાં વાયુ સંબંધી અનેક દરદો અવશ્ય મટે છે. વિદ્વાનો કહે છે કે જમ મોટી નાગણી વાયુનું લક્ષણ કરે છે તેમ એ ગોળી વાયુ સંબંધી દરદોનું લક્ષણ કરે છે.

तेजोव्हाप्रस्थमेकंपयसिगजगुणेपाकयुक्त्वाविपाच्यं
व्योषंपथ्याशितान्हांकूमिरिपुमनलंग्रंथिकंचाजमोदं ॥

उर्ग्राकुंष्टान्धगंधौसुरतरुममृतंपालिकानिप्रदद्यात्

सर्वान्वातान्वटीयंघृतमधुसहितानास्तिभावान्करोति ॥૩૦॥

એક શેર^૧ માલકાંકણી લઈ તેનો આઠ શેર પાણીમાં ક્વાથ કરી અષ્ટમાંશ અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડે, સુવા, વાવડીંગ, ચિત્રો, પીપળીમૂળ, અજમોદ, વજ, કઠ, આસોંદ, દેવદાર અને વછનાગ એ સઘળાં ઔષધો ચાર ચાર તોલાં નાખીને ગોળીઓ કરવી. એ એક એક ગોળી

૧ એસઠ રૂપીઆ ભારનો શેર સમજવો.

ધી અને મધની સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી સધળા પ્રકારના વાયુઓ મટે છે.

નિર્ગુહીકારસાત્પ્રસ્થપ્રસ્થમાર્કવજાદ્રસાત્ ॥

રસાદ્ધત્તૂરજાત્પ્રસ્થંગોઘૂર્ત્રપ્રસ્થસાંમિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

વચાકુણ્દેમવીજંતેજોઘ્વાકટ્ફલંતથા ॥

પલાદ્દાંશાનિસર્વૈસ્તુવત્સનાગઃસમોમતઃ ॥ ૩૨ ॥

તૈલપ્રસ્થપંચેત્યુક્ત્યાવાતરોગેષુશસ્યતે ॥

હેમંતેહરિણાક્ષીણાંગાઢમાલિંગનંયથા ॥ ૩૩ ॥

એક શેર નગડનો રસ, એક શેર ભાંગરાનો રસ, એક શેર ધંતુરાનો રસ, એક શેર ગોમૂત, બે તોલાં વજ, બે તોલાં કઠ, બે તોલાં ધંતુરાનાં ખીજ, બે તોલાં માલકાંકણી, બે તોલાં કાયકળ અને એ સધળાં ઔષધો મળીને જટલું વજન થાય તેટલો વઘનાગ લઇ એ સર્વને એક શેર તેલમાં યુક્તિથી પકાવવાં. એ તેલ અંગોપર ચોપડવાથી સધળા પ્રકારના વાયુ સંબંધી રોગો મટે છે. જમ શીયાળામાં સ્ત્રીઓનું ગાઢ અલિંગન હિતકારી છે તેમ આ તેલ વાયુનાં દરદો ઉપર હિતકારી છે. (આ પ્રકરણમાં શેર ચોસઠ રૂપીઆ ભારજ સમજવો.)

વાતરક્ત એટલે જેને હુમણું લોકો રક્તપિત્ત કહે છે

તેના ઉપાયો. (વિષય ૧૯ મો.)

પૂરંદતૈલેનુગુદ્ધુચિકાયાઃ ક્વાથોથવાવાદિતપિપ્પલીવા ॥

ગુડેનપથ્યાશિલવાતરક્તંવિનાશયેત્પથ્યયુતસ્યપુંસઃ ॥ ૩૪ ॥

એરંડીયા તેલમાં ગળોનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે અથવા રોજ રોજ વધતી પીપળ ખાવામાં આવે અથવા હ-

રડેનું ચૂર્ણ ગોળમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો પથ્ય કરનારા માણસનો સધળો ઉપર કહેલો રોગ મટી જાય છે.

તાલંરસંતુવરિકાંનયનેંદુબાળ
 भागैविंशुद्धवसुजातरसेविमर्द्य ॥
 दत्वाशरावयुगुलेप्रविधायमुद्रां
 दद्याद्गजान्हपुटमस्यभवेत्सुभस्म ॥ ३५ ॥
 दृष्टाकृतिप्रकृतिमप्यखिलामवस्थां
 दृष्टापुनश्चबहुधाबहुधाविचार्य ॥
 दद्याच्चतंदुलमिताहरितालमात्रां
 विद्यामयायतिवरादियमापियत्नात् ॥ ३६ ॥

બે ભાગ હરતાલ, એક ભાગ પાશે અને પાંચ ભાગ ફટકડી એએને એકઠાં કરી ઘોળી સાટોડીના રસમાં ખરલ કરી સુકાઈ ગયા પછી તેને એક માટીના પાત્રમાં નાખી તેના પર ખીબું માટીનું પાત્ર ઢાંકી તેએના સાંધાને છાણા માટીથી લીપી લઈ ગજપુટ દેવો એટલે હરતાળની સુંદર ભસ્મ થાય છે. રોગીની આકૃતી, પ્રકૃતિ, તથા સધળી સ્થિતિ જોઈ વારંવાર ઘણી રીતે વિચાર કરીને એ હરતાલની ભસ્મમાંથી ચોખા જેટલી માત્રા તે રોગીને દેવી આમ કરવાથી વાતરક્તનો રોગ મટે છે આ વિદ્યા મેં પ્રયત્ન કરીને એક મોટા સંન્યાસીની પાસેથી મેળવી છે.

સાથળ ઝડાઈ ગયા હોય તેનો ઉપાય. (વિષય ૨૦ મો.)

भल्लतकुल्यामगवाजदानांकृतःकषायोमधुसंप्रयुक्तः ।
 ऊरुग्रहंघोरमपिप्रबृद्धनिहंतिमोमूत्रयुताकणावा ॥ ३७ ॥

લીલામાં, પીપળ અને પીપળીમૂળ એઓનો ક્વાથ કરી મધની સાથે પીવામાં આવે તો સાથળ ઝલાવાનો રોગ ખડુ વધીને ભયંકર થએલો છતાં પણ મટી જાય છે. ગોમૂતની સાથે પીપળનું ચૂર્ણ ખાવામાં આવે તો પણ સાથળ ઝલાવાનો રોગ મટે છે.

આમવાતના ઉપાય (વિષય ૨૧ મો.)

રાસ્ત્રારગ્વધદેવદારુઋતુમૂચ્છિનોદ્રવાગોશ્વરૈ-
રેરંડેનયુતૈઃકષાયકવરોવિશ્વારજોમિશ્રિતઃ ॥
નાનાસંધિરુજાન્વિતંવિજયતેઘોરામવાતામયં
સ્વર્ણાંગીકુચપદ્મકુદ્મલરુચિર્દીપોંધકારંયથા ॥ ૩૮ ॥

રાસ્ત્રના, ગરમાળાનો ગોળ, દેવદાર, સાટોડી, ગળો, ગોખરૂ અને એરડાનાં મૂળ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી પીવામાં આવે તો તેથી, જમ સ્ત્રીના સ્તન કમળની પેઠે શોભતા દીવાથી અંધારું મટે છે તેમ અંગેમાં સાંધાઓની પીડાવાળો ભયંકર આમવાત મટે છે.

શરાવનિહિતંસૂતંદ્વિઘ્નવર્ગમુદુર્મુદુઃ ॥
દત્વાર્ષિસ્મૃર્યયામાતંતંનિષકાષ્ટેનઘટ્ટયેત્ ॥ ૩૯ ॥
एवंभवेत्पीतवर्णारसराजस्यभूतिका ॥
यथानुपानंरोगेषुप्रदद्यात्तभिषगुत्तमः ॥ ૪૦ ॥

અમનો રસ નહીં પાકતાં કાચોને કાચો શરીરમાં વ્યાપ્ત થવાથી સંધળા ગાત્રમાં પીડા થાય અને ગાત્ર સજડ થઈ જાય તે આમવાત કેહેવાય છે. એ રોગમાં જવર, અરુચિ, આલસ્ય અને જડપણું આદિ થાય છે.

અર્જિતંવિવિધોપાયૈર્જગમાદ્વિષજાન્મયા ॥

ઇદંતત્ત્વંપ્રલબ્ધંતુપાલનીયંચિકિત્સકૈઃ ॥ ૪૧ ॥

એક ભાગ પારાને અને બે ભાગ કથીળને પાતળા ઢાડીઆમાં નાખી લીંબડાની સોટીથી વારંવાર ઘુટવાં અને બાર પોહોર સુધી અગ્નિ દેવો. આ પ્રમાણે કરવાથી પારાની પીળાવર્ણવાળી ભસ્મ થાય છે. ઉત્તમ વૈદ્યે આ ભસ્મ, રોગો ઉપર યોગ્ય અનુપાનની સાથે દેવી. આ ઔષધ મેં અનેક ઉપાયો કરી એક જંગમ વૈદ્ય પાસેથી મેળવ્યું છે માટે વેદોએ તેને પોતાના સંગ્રહમાં રાખવું.

શૂળના ઉપાય. (વિષય ૨૨ મો.)

તુરંગીપુરીષોદકંદર્દિગુયુક્તંમહાશૂલહારિપ્રદિષ્ટંભિષગ્भिः ॥

યથાર્દિગુવિશ્વાવિદૈર્વાપિતોસૌકુલિત્થોદ્ભવોવાકષાયઃપ્રદિષ્ટઃ ॥

ઘોડીના લીંડાનો રસ કાઢાડી હીંગની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી શૂળ નામનો ભારે રોગ મટે છે એમ વૈદ્યો કહે છે. તેમજ કળથીનો ક્વાથ કરી તેમાં હીંગ, સુંઠ અને બીડ-લૂણ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી શૂળ મટે છે.

વિશ્વાવચાર્દિગુમરીચજીરામૃતાનલૈર્માર્કવતોયપિષ્ટૈઃ ॥

કૃતાવટીયંચળકપ્રમાણાશૂલાભિમાંઘ્રાનિલરોગહંત્રી ॥ ૪૨ ॥

સુંઠ, વજ, હીંગ, અરૂં, મરી, વછનાગ, અને ચિત્રો એટલાં ઔષધોને પ્રથમ લુગડાથી ચાળી ભાંગરાના રસમાં ખરસ કરીને તેની ચણ્યા જવડી ગોળીઓ બનાવવી. આ ગોળી યોગ્ય અનુપાન સહિત નિત્ય એક એક ખાવામાં

આવે તો તેથી શૂળ, અગ્નિનું મંદપણું અને વાયુ સંબંધી રોગો મટે છે.

ચિંચાવલ્કલમૂતિકામલમિતાતત્તુલ્યભાગઃપદુ
વ્યુહોર્નિવુરસેનકલ્કિતમિદંશંખોપિભૂત્યાસમઃ ॥
પાવદ્ધસ્તવિચૂર્ણિતોભવતિતંસંતાપ્યનિર્વાપયેત્
પશ્ચાદ્દિગુમરીચનાગરકળાઃકર્ષપ્રમાણાઃક્ષિપેત્ ॥૪૪॥
નિષ્કાંશૌવિષગંધકૌરસયુતૌદત્વાવિમદ્યૌતન્
કોલાસ્થિપ્રમિતાગ્નિમાંઘ્રજનિતાન્રોગાન્નિહંતિક્ષણાત્ ॥
શૂલંસંગ્રહણીમર્જીર્ણમરુચિસંપક્તિશૂલંક્ષયં
ત્વેષાશંખવટીનિજોપકૃતિભિર્વિશ્વંસદારક્ષતિ ॥ ૪૫ ॥

આંખલીની છાલની રાખ ચાર તોલાં અને પંચલવણ ચાર તોલાં ભેળવી ખરલની અંદર લીંથુના રસમાં ભીજવી રાખવાં. પછી ચાર તોલાં શંખના કટકા લઈ હાથથી ઝીણું છુટ્ટા થાય ત્યાં સુધી અગ્નિમાં તપાવી લીંથુના રસમાં તેઓને નાખી દેવા. તે પછી સર્વનું મર્દન કરી તેમાં હીંગ, મરી, સુંઠ અને પીપળ એક એક તોલું નાખવાં. તે પછી ત્રણ માસા વછનાગ, ત્રણ માસા ગંધક અને ત્રણ માસા પારે નાખીને ખરલમાં મર્દન કરવું. આ પ્રમાણે કરી બોરના ઠળીઆ જવડી ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓનું સેવન કરવામાં આવે તો અગ્નિના મંદપણાથી થએલા રોગોનો તુરત નાશ થયા છે. શૂળ, સંગ્રહણી, અરુચિ, આહારનું પાચન ન થવાથી નીકળતાં શૂળ અને ક્ષય એ રોગો પણ મટે છે. આ શંખવટી નામની ગોળી પોતાના ગુણોથી સર્વદા જગતનું રક્ષણ કરે છે.

ઉદા'વર્તનો ઉપાય (વિષય ૨૩ મો.)

ક્ષારત્રયંલવણપંચકમગ્નિદીપ્ય

વ્યોષાભયાકૃમિરિપુત્રિવૃદ્ધુગ્રંધા ॥

ચૂર્ણઃસ્તુહીજપયસાવહુધાવિભાવ્યો

દાવર્તગુલ્મજઠરમ્પ્રતીન્નિહંતિ ॥ ૪૬ ॥

સાજીખાર, જવખાર, પાપડીઓ ખાસે, પંચ લવણ, ચિત્રક, અજમા, સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડે, વાવડીંગ, નસોતર, અને વજ એઓનું ચૂર્ણ કરી તેને થોરના છીરની ચાર પાંચ ભાવનાઓ દેવી. એ ચૂર્ણનો યોગ્ય અનુપાનથી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી ઉદાવર્ત, ગોટા, અને ઉદરના રોગ ઈત્યાદિ દરદોનો નાશ થાય છે.

ગોટા તથા બરલ આદિના ઉપાયો. (વિષય ૨૪ મો.)

યવક્ષારોયવાનીચસૈંધવંચામ્લવેતસમ્ ॥

હરીતકીવચાહિંગુચૂર્ણમુષ્ણેનવારિણા ॥ ૪૭ ॥

સપ્તાહાદુલ્મનિચયંસશૂલંસપરિગ્રહં ॥

મિનત્તિનાત્રસંદેહોવન્હેર્ટ્ઠિકરોતિચ ॥ ૪૮ ॥

જવખાર, અજમા, સીંધાલણ, અમ્લવેતસ નામનું લીંધુ, હરડે, વજ અને હીંગ એઓનું ચૂર્ણ કરી ઉના પાણીથી લેવામાં આવે તો સાત દિવસની અંદર વાયુના ગોટા,

૧ કુંધા, તૃષા, નિદા, મળ અને ખૂત ઈત્યાદિકના વેગને રોકવાથી વાયુ જોડો ચડીને જે અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે તે ઉદાવર્ત કેહેવાય છે.

શૂળ અને તેથી સધળા પેટનું વ્યાપ્ત થવું એ દરદોનો નાશ થાય છે અને અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

કંપિલ્લત્રિવૃતોઃસમસ્તુહિપયઃસર્વેઃસમાનોરસો
ધાત્ર્યાઃસર્વસમાનકંઘૃતમદસ્તુલ્યંપયઃસૈંધવમ્ ॥

સ્વલ્પાંશંવિપચેદિદંવિજયતેકર્ષપ્રમાણંઘૃતં

ગુલ્માન્શૂલપરિગ્રહાદિસહિતાન્પ્લીહોદરંકચ્છપમ્ ॥૪૯॥

એક ભાગ કપીલો, એક ભાગ નસોતર, એ ભાગ થો-
રનું ધીર, ચાર ભાગ આંમળાનો રસ, આઠ ભાગ ધી, આઠ
ભાગ મધ અને આઠ ભાગ દુધ એઓમાં છ માસા સીંધાલૂ-
ણ નાખીને તેઓને પકાવવાં પછી એ ધી નિત્ય એક તોલા
ભાર ખાવામાં આવે તો તેથી ગોઠા, શૂળની પીડા, બરલનું
દરદ અને પેટ કાચખાની પીઠ જેવું થઈ ગયું હોય તે દરદ
ઘટ્યાદિનો નાશ થાય છે.

અર્કસ્તુક્સાત્તલાર્ચિચાપલાશકદલીતિલાઃ ॥

અપામાર્ગોમુષ્કકશ્ચકપર્દશ્ચાંસ્વપ્વચ ॥ ૫૦ ॥

પૃતેષાંભૂતિજઃક્ષારઃપારદઃપટુપંચકમ્ ॥

પંચક્ષારાઃસમંસર્વત્રિભાગોગંધકઃસ્મૃતઃ ॥ ૫૧ ॥

ભૂરસાચૈવસોરાચકાસીસન્નવસાદરઃ ॥

પૃતચ્ચતુષ્ટયંસર્વેરોષધૈસ્તુલ્યભાગિકમ્ ॥ ૫૨ ॥

સર્વેષાંકજ્જલિંકૃત્વાનિબુનીરેણમર્દયેત્ ॥

પ્રદઘાંબલિકાયંત્રેવન્દિહ્યામચતુષ્ટયમ્ ॥ ૫૩ ॥

દત્ત્વાદ્રવંતુષ્ટૃણીયાત્સૂતિકાદ્રવકારકમ્ ॥

પૃકવહ્નંદ્વિવહ્નંવાદઘાંબલિકાયારસમ્ ॥ ૫૪ ॥

ગુલ્માર્શઃપ્લીહમુખ્યાનાંરોગાણામંતકઃપરમ્ ॥

શંખદ્રવરસોદ્દોષઃકૃતકર્માનસંશયઃ ॥ ૫૫ ॥

આકડો, થોર, ભુંગળીઓ કંટારો, ટૂળનાં છોતરાં, આં-
ખલી, ખાખરો, તલના લાકડાં, અથેડો, જધરીયો ખા-
ખરો, ઢાડી અને શંખ એઓની ભસ્મનો ક્ષાર કાઢાડવો.
પછી એ ક્ષાર, પારો, પંચલવણુ, સાજીખાર, જવખાર, ખાં-
ગડખાર, પાપડીઓ ખારો તથા મીઠું એ સધળા પદાર્થો
એક એક તોલું લેવા. એઓમાં ત્રણ તોલાં ગંધક, છ તોલાં
ફટકડી, છ તોલાં સુરોખાર, છ તોલાં હીરાકસી અને છ
તોલાં નવસાર નાખી સધળાંને ઝીણાં વાટી નાખી, તેઓને
લીંબુના રસમાં ખૂબ ખરલ કરવાં. પછી એઓને નલિકાય-
ત્રમાં (રિટોર્ડમાં) નાખી ચાર પોહોર સુધી અગ્નિ દેવો.
જમાં નાખતાં ઢાડી પીગળી જાય એવો તેઓનો અરક નીકળે
ત્યારે તે લઇને એક સીસામાં રાખવો અને તે જને દેવો હોય
તેને કાયની નળીથી દેવો. એક વાલ અથવા બે વાલ આ
અરક પાણીની સાથે અથવા સુંઠનું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરીને
નિત્ય પીવામાં આવે તો તેથી ગોટા, અરશ, અને ખરલ
આદિરોગોનો અત્યંત નાશ થાય છે. આ શંખદ્રવ નામનો
રસ પોતાનું કામ અવશ્ય કરે છે એમાં સંશય નથી.

પિપ્પલીસહિત્ત્રીજપૂરકંદ્રાક્રુનિહંતિનવનીતસંયુતમ્ ॥

શૂલહૃત્સતયુતંદ્દામર્યવિઘ્નસંગમિવસાધુમંડલમ્ ॥ ૫૬ ॥

પીપળ તથા બીજોરાના ગર્ભને ભેળાં કરી માંખણની
સાથે નિત્ય સેવવામાં આવે તો તેથી જમ સજ્જનના સંગ-

થી વિપ્લવના સંગનું નિવારણ થાય છે જેમ શૂળ, હૃદયના રોગ અને છાતીનો કષત એ રોગોનું તુરત નિવારણ થાય છે.

इति श्रीमदहंमदनगरस्थितमाणिकभट्टवैद्यात्मजमोरेश्वर
विरचितेवैद्यामृतेद्वितीयालंकारः ॥ २ ॥

इति श्री अहमदनगरना रेहवाशी भाणिकुलट्ट वैद्यना पुत्र
मोरेश्वरे रच्यंता वैद्यामृतना बीनो अलंकार संपूर्ण.

મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય. (વિષય ૨૫ મો.)

પાષાણભેદકૃતમાલકધન્વયાસ
પથ્યાત્રિકંટકકષાયનિષેવણેન॥
મધ્વન્વિતેનસહસાવિરહંપ્રયાતિ
રૂકદાહબંધસહિતંકિલમૂત્રકૃચ્છ્રમ્ ॥ ૧ ॥

પાષાણભેદ, ગરમાળાનો ગોળ, ધમાસો, હરડે અને
ગોખરૂં અનેનો કાઢો કરી મધની સાથે નિત્ય પીવામાં
આવે તો તેથી પીડા, બલતરા અને બંધ સહિત મૂત્રકૃચ્છ્ર
તુરંત મટી જાય છે.

દુગ્ધમાશિકયુતાસસ્ત્રેયદાસેવિતાતુતિલકોલમૂતિકા ॥
મૂત્રઘાતજનિતવ્યથાતદાદાહવત્સપિનૃણાંનતિષ્ઠતિ ॥ ૨॥

હે મિત્ર ! તલના લાકડાની રાખનું નિત્ય દુધ તથા
મધની સાથે સેવન કરવામાં આવે તો તેથી લોકાને મૂત્ર રો-
કાદ જવાની પીડા અને તેથી થતી બળતરા પણ રહેતી નથી.

પાણુવીના ઉપાર્થ (વિષય ૨૬ મો)

આકલ્લગોક્ષુરજટાતુલસીશિલાભિ
રેરંડમૂલમગધામધુકૈઃપ્રયુક્તઃ ॥
તક્ત્રાન્હમૂલસુરસાસુરપુષ્પશુંઢી
કાયોનિહંતિબહુલાપ્રતિવાપિતોયમ્ ॥ ૩ ॥
સપ્તાહમેવપિવર્તાનિયમેનપુંસાંઘો
રાશ્મરીમતિરુર્જસહશર્કરાંચ ॥

આવીપયોમધુવિમિશ્રિતમાશુતદ્વત્

ચૂર્ણત્રિવૃત્કુટજ્જીજભવંવદંતિ ॥ ૪ ॥

અક્ષકરો, ગોખરનાં મૂળ, તુલસીનાં પાનડાં, પા-
પાણભેદ, એરડાનાં મૂળ, પીપળ, જઠીમધ, કાંસડાનાં મૂળ,
નગડ, લવીંગ અને સુંઠ એઓનો ક્વાથ કરી એળચીના
દાણાનું ચૂર્ણ નાખીને સાત દિવસ સુધી નિયમસર પીવામાં
આવે તો તેથી, ભારે પીડા કરનારી અને જમાંથી વેકર જવી
કણીઓ પડતી હોય એવી ભયંકર પાણુવી મટી જાય છે.
તેમજ ગાડરનું દૂધ મધ સહિત પીવામાં આવે અથવા નસો-
તર અને ઈંદ્રજવનું ચૂર્ણ દુધની સાથેક ચોખાના ઘોણુની સાથે
પીવામાં આવે તોપણ પાણુવી તુરત મટે છે.

પ્રમેહ (પરમા) ના ઉપાય. (વિષય ૨૭ મો.)

ધાત્ર્યાઃકષાયંમધુરાત્રિયુક્તંવટાંકુરાણાંસમધુંકષાયમ્ ॥

પાષાણભેદંમધુમિશ્રમેતન્નયંપ્રમેહાપહમામનંતિ ॥ ૫ ॥

આમળાનો કાઠો કરી તેમાં મધ તથા હળદર નાખીને
પીવામાં આવે અથવા વડના અંકુરોનો કાઠો કરી તેમાં મધ
નાખીને પીવામાં આવે અથવા પાષાણભેદનું ચૂર્ણ મધમાં
કાલવીને ખાવામાં આવે તો તેથી પ્રમેહ મટી જાય એમ
વૈદ્યશાસ્ત્રીઓ કહે છે.

ત્રિકંટકાનાંકષિતેષ્ટનિષ્ણેપુરૂંપચેત્પાકવિધાનયુક્ત્યા ॥

ફલત્રિકવ્યોષપયોધરાણાંચૂર્ણપુરેણપ્રમિતંપ્રદદ્યાત્ ॥ ૬ ॥

વટીપ્રમેહપ્રદરંચમૂત્રઘાતંચકૃચ્છંચતથાશ્મરીંચ ॥

શુક્રસ્યદોષંસકલાંશ્વવાતાન્નિહંતિમેધાનિવવાયુવેગઃ ॥ ૭ ॥

ગોખરનો આઠ ગણા પાણીમાં ક્વાથ કરતાં અષ્ટમાંશ બાકી રહે ત્યારે તેમાં ગુગળ નાખીને તેનો યુક્તિથી પાક કરવો. પછી તેમાં ગુગળના પ્રમાણ જટલું હરડાં, બેહેડાં, આંબળા, સુંઠ, મરી, પીપળ અને નાગરભોથનું ચૂર્ણ નાખી સુકાયા પછી તેની ગોળીઓ કરવી. જમ વાયુના વેગથી વાદળાં દૂર થઇ જાય છે તેમ એ ગોળીથી પ્રમેહ, પ્રદર, મૂત્રની રોકત, મૂત્રકૃમ્મ, પાણુવી, વીર્યના દોષ તથા સધળા વાયુ દૂર થઇ જાય છે.

સમાનભાગેશુચિતામ્રવંગેતયોઃસમાનંલવણંપ્રસિદ્ધમ્ ॥

શરાવયોઃ સ્થાપ્યવિધાયમુદ્રાંદદેત્પુટંતસ્યગજાભિધેયં ॥ ૮ ॥

તતોભવેદ્રસ્મવિશેષસૌમ્યંયથાનુપાનંનનુસેવનીયમ્ ।

સમસ્તમેહાંતકમપ્રિદાયિકાસાપહારિશ્વસનાપહારિ ॥ ૯ ॥

શુક્રસ્યદાર્ઢ્યપ્રવિધાનદક્ષંપ્રમત્તનારીસુખદાનવીજમ્ ।

ઇદંહિતત્ત્વંજટિલસ્યસેવાંવિધાયવૈદ્યેનમયાપ્રલબ્ધમ્ ॥ ૧૦ ॥

શુદ્ધ કરેલું ત્રાંબું તથા શુદ્ધ કરેલું કથીલ લઇ તેમાં તે જટલુંજ મીઠું નાખવું. પછી તેઓને માટીના પાત્રમાં નાખી તે પાત્ર ઉપર ખીજું માટીનું પાત્ર મુકી પાત્રોનું મોહોડું બંધ કરીને તેને ગળપુટ દેવો. આમ કરવાથી અત્યંત સુંદર ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મનું યોગ્ય અનુપાનથી સેવન કરવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ, ઉધરસ તથા શ્વાસ દૂર

થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, વીર્યની દૃઢતા થાય છે અને તેનો ઉપયોગ કરનારા પુરૂષથી મદોન્મત્ત સ્ત્રીને પણ સુખ મળે છે. હું કે જે વૈધપણું કરું છું તેણે કાઠ જટાધારી પાવાની સેવા કરીને આ તત્ત્વ મેળવ્યું છે.

પ્રુષ્ટિના ઉપાય (વિષય ૨૮ મો)

શતાવરીનાગવલાત્મગુપ્તેશ્વરશ્વદંષ્ટાતિલમાષ્ણમ્ ।
પયઃસિતાઢ્યંનિશિતેનપેયંકાંતાશતંયસ્યગૃહેવિભાતિ ૧૧

*** શતાવરી બલદાણા, કવચાનાં બીજ, એખરો, આસોદ, તલ અને અડદનું ચૂર્ણ કરી રાતે દુધ અને સાકરની સાથે પીવું એટલે * સ્ત્રીઓને ભોગવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

દ્રાક્ષા દ્વનકુષ્ઠકેસરતુગાક્ષીરંચજાતીફલં
કંકોલંચપનર્નવામુશલયાધાત્ર્યાશ્વગંધાન્વિતમ્ ॥
એતેષાંસર્મભૌગિકંસમસિતંસર્પિર્યુતંસ્વાદયે-
દ્ધાતુક્ષૈણ્યબલક્ષયાશ્મરિરુજઃપિત્તાસ્રજંશ્રામકમ્ ॥૧૨॥

ધ્રાપ્પ, રતાંજલિ, કઠ, કેસર, વંશલોચન, બયફલ, મરીચકદ્ધાલ, સાટોડી, ઘોળી મુસલી, આમળાં અને આસોદ એઓનું સમ ભાગે ચૂર્ણ કરી સઘળા બરાબર સાકર નાખી ધીમાં કાલવીને પાવામાં આવે તો તેથી ધાતુની ક્ષીણતા, બળની ક્ષીણતા, પાણુવી, પિત્ત, લોહીનાં દરદ અને ચક્રી બંધ પડી બચે છે.

પ્લમામાંસિલવંગનાગરકળામુસ્તાહિમંધાન્યકં
સ્વજૂરંચતમાલપત્રમધુકોશીરદ્વયંદાઢિમમ્ ॥

હિકાકામલપાંડુરોગનિચયમૂત્રેચદાહોષ્યતાં
મેહાન્નિવશતિનાશયેચ્ચસતતંપ્રીતિમદંબૃહ્ણમ્ ॥ ૧૩ ॥

એળચી, જટામાંસી, લવીંગ, સુંઠ, પીપળ, નાગરભોથ, ચંદન, ધાણા, ખારેક, તમાલપત્ર, જઠીમધ, કાળો વાળો, ઘોળો વાળો અને દાડિમની છાલ એઓનું ચૂર્ણ કરી ચોખ્ખું અનુપાનથી તેનું સેવન કરવામાં આવે તો તેથી હેડકી, કમળો, પાંડુરોગ, મૂત્રમાં બલતરા અને વીશે પ્રકારના પ્રમેહોનો નાશ થાય છે અને તે ઉપરાંત ધાતુની પુષ્ટિ થવાથી સર્વદા મનને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

મંદામંત્રિતભાસ્કરાહતરવેઃકાર્પાસવર્સાકૃત
સ્યૈરંડોદ્રવતૈલદીપિતરુચેર્દીપસ્યયાવત્સ્થિતિઃ ॥
તાવત્તેમનુજાઃસુરવેનસુરતંકુર્વૈતુષ્ઠ્યૈર્મૃતાઃ
કાંતાભિર્મદમત્તદંતિગતિભિઃકામાધિકપ્રીદિભિઃ ॥ ૧૪ ॥

(આ શ્લોકનો અર્થ વાંચનારાઓને પસંદ નહીં
પડે એવો હોવાથી અહીંયા છાંયો નથી.)

દ્રાવણનો ઉપાય. (વિષય ૨૯ મો.)

રસેનસમ્યક્મરહટ્ટિકાયાઘૃષ્ટેનસૂતેનસમાસિકેણ ॥
વિલિપ્તલિંગોરમતેયયાસામદોદ્ધતાપિદ્રવતામુપૈતિ ॥ ૧૫ ॥

આ શ્લોકનો અર્થ પણ ઉપર પ્રમાણે
હોવાથી છાંયો નથી.

મેદ સંબંધી રોગનો ઉપાય. (વિષય ૩૦ મો.)

વ્યોષાગ્નિયંથત્રિફલાવિઠંગૈઃસમંપુરંચોમજતેમનુષ્યઃ ॥

મેદોમરુત્શ્લેષ્મજઘોરરોગાસ્તસ્યાથુસર્વેવિલયંપ્રયાંતિ ॥૧૬॥

જે માણસ સુંઠ, મરી, પીપળ, અરણી, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં અને વાવડીંગ એઓમાં એ સઘળાં ખરાખર શુદ્ધ કરેલો યુગળ નાખી ત્રણ માસા વજનની ગોળીઓ બનાવીને ખાય તેના મેદ સંબંધી, વાયુ સંબંધી અને કફ સંબંધી સઘળા બંધકર રોગો તુરત નાશ પામી જાય છે.

પેટના રોગનો ઉપાય. (વિષય ૩૧ મો.)

ચૂર્ણસત્ત્વેલવણરામઠયોઃસમાનં

ગૌમૂત્રમિશ્રિતમિદંપિષ્તાનરાણામ્ ॥

નાનાવિધાનિજઠરાણિલયંપ્રયાંતિ

ગંગોદકંપ્રણિવતામિવપાતકાનિ ॥ ૧૭ ॥

હે મિત્ર ! જે માણસો મીઠું અને હીંગ સમભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી ગૌમૂત્રની સાથે પીએ તે માણસોના અનેક પ્રકારના પેટ સંબંધી રોગો, જેમ ગંગાજલ પીવાથી પાપો ટળી જાય તેમ ટળી જાય છે.

પેટના સોજનો ઉપાય. (વિષય ૩૨ મો.)

પુનર્નવાદારુમહૌષધાંબુગોમૂત્રસિદ્ધંશ્વયંચુંનિહંતિ ॥

તથાકણાશુંઠિગુહોત્થચૂર્ણશોફામશૂલઘ્નમર્જીર્ણહારિ ॥ ૧૮ ॥

૧ શરીરમાં મેદ વધી જવાથી અશક્તિ આદિ થવું.

૨ પેટની વૃદ્ધિ, અને અગ્નિનું મંદપાત્રું વગેરે એ રોગના લક્ષણ છે.

ગર્વાક્ષીરંવરામિશ્રંશોફોદરાવિનાશનમ્ ॥

ગોમૂત્રેણસમાયુક્તંમહિષીર્ણાપયોથવા ॥ ૧૯ ॥

ધોળીસાટોડી, દેવદાર અને સુંઠ એ ઔષધોને કચરી ગોમૂત્રમાં કાઢો કરીને પીવામાં આવે તો તેથી સોજો મટે છે. પીપળ તથા સુંઠના ચૂર્ણને ગોળમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો તેથી સોજો, આમશૂલ તથા અજીર્ણ મટે છે. હરડાં, બેહેડાં તથા આમળાનું ચૂર્ણ ગાયના દુધમાં ભેળવીને પીવામાં આવે તો તેથી પેટનો સોજો મટે છે. ભંશના દુધમાં ગોમૂત્ર ભેળવીને નિત્ય પીવામાં આવે તો તેથી પણ સોજો મટે છે.

વધરાક્તનો ઉપાય. (વિષય ૩૩ મો.)

हरतिरबुकतैलंदुग्धयुक्तंनिपीतं

वृषणजनितपीडानात्रशंकाविधेया ॥

यवतिलऋतुजन्मैरंडबीजैःसुखोष्णै-

हरतिकृतविलेपःकांजिकेनप्रपिष्टैः ॥ ૨૦ ॥

એરંડીયું તેલ દુધની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી વૃષણની પીડા મટે છે એમાં કાંઈ શક નથી. જવ, તલ, સાટોડી અને એરંડી એઓને કાંજીમાં વાટી ઊનાં કરી વૃષણ ઉપર ચોપડવામાં આવે તો તેથી પણ વધરાક્ત મટે છે.

ગાંડમાલાના ઉપાય. (વિષય ૩૪ મો.)

सविश्वचूर्णस्यतुकांचनारत्नचःकषायस्यनिषेवणेन ॥

पलायतेसाकिलगंडमालायथासृगीन्याधविलोकनेन ॥ ૨૧ ॥

૧ ગળા આદિ ભાગો ઉપર થએલા ગાંડા.

કુંચનારની છાલનો કવાથ કરી તેમાં મુંઠનું ચૂર્ણ નાખી
સેવન કરવામાં આવે તો, જમ વાધને જોવાથી હરણી ભાગે
તેમ તેથી ગંડમાલા ભાગી જાય છે.

મૂલંસિતાયાગિરિકર્ણિકાયામૂલંવિશાલામવમુગ્રગંધા ॥
ગોમૂત્રપિષ્ટત્રિતયસ્યલેપાત્સોપદ્રવાગચ્છતિગંડમાલા ॥ ૨૨ ॥

ધોળી ગરણીનાં મૂળ, ઈંદ્રવારણાનાં મૂળ અને વજ્ર એ
ત્રણ ઔષધોને ગોમૂત્રમાં વાટી ચોપડવામાં આવે તો તેથી
ઉપદ્રવસહિત ગંડમાલા જતી રહે છે.

શ્લીપદ (રાફા) નો ઉપાય. (વિષય ૩૬ મો.)

ગોમૂત્રેણનિશાચૂર્ણસગુહંયઃપિવેત્સસ્થે ॥
વર્ષોત્થંશ્લીપદંતસ્યદદુકુષ્ટંચનશ્યતિ ॥ ૨૩ ॥

હે મિત્ર ! જો માણસ હલદરના ચૂર્ણને અને ગોળને
ગોમૂત્રમાં કાલવીને પીએ તેનાં એક વર્ષનો રાફો, દાદર અને
કાઠ મટી જાય છે.

વિદ્રધિ (અંદરનાં ગુમડાં) નો ઉપાય. (વિષય ૩૬ મો.)

વિદ્રધૌરુધિરમોક્ષણંહિતંપંચવલ્કલઘૃતૈશ્ચલેપનમ્ ॥
શિશુમૂલજરજોતરુત્થિતેવિદ્રધૌમધુયુતંપ્રશસ્યતે ॥ ૨૪ ॥

શરીરના અંદરના ભાગમાં ગુમડું થયું હોય તો પ્રથમ
લોહી કાઢાડી નાખી તે ઉપર વડ, જીંબરો, પીપળ, પારશ-
ધીપળો અને જાંબુ એઓની છાલ વાટી ધી માં કાલવીને ચો-
પડવી એટલે તે મટી જાય છે. સરગવાના મૂળની અંતર
છાલનો રસ કાઢાડી મધની સાથે ચોપડવામાં આવે તોપણ
તે ગુમડું મટે છે.

વ્રણ તથા ભાંગેલા ભાગના ઉપાય. (વિષય ૩૭ મો.)

પુરમયુક્તત્રિફલકષાયોહિતોનરાણાંવ્રણપીડિતાનામ્ ॥

આભાવચાવ્યોષસમઃપુરસ્તુભગ્નસ્યસંધાનકરઃપ્રદિષ્ટઃ ॥ ૨૬ ॥

હરડાં, બેહેડાં અને આમળાંના ક્વાથ કરી તેમાં ગુગળ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી વ્રણની પીડા મટે છે. ખા-
વળની છાલ, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી, પીપળ અને
તે સર્વ ખરાખર ગુગળ એએાની ગોળી બનાવી અનુપાતસહિત
ખાવામાં આવે તો તેથી ભાંગેલો ભાગ સંધાઈ જાય છે.

નાડીવ્રણ અને ભગંદરના ઉપાય. (વિષય ૩૮ મો.)

ફલત્રિકવ્યોષસમઃપુરસ્તુઘૃતેનનાડીવ્રણરોગહારી ॥

ભગંદરેપ્રાકરુધિરસ્યમોક્ષસ્તતોવ્રણોક્તોવિધિરેષયુક્તઃ ॥ ૨૬ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી, પીપળ અને એ
સઘળાં ખરાખર ગુગળ એએાને એકઠાં કરી ધી ની સાથે ખા-
વામાં આવે તો નાડીવ્રણ મટી જાય છે. ભગંદર થયું હોય
તો પ્રથમ લોહી કાઢાડી નાખી પછી તેના ઉપર, વ્રણની
ચિકિત્સા કરવી એટલે ભગંદર મટી જાય છે.

ચાંદી અને લિંગ ઉપર પડીગએલા ચીરાના ઉપાય.

(વિષય ૩૯ મો.)

મોચારસંપૂર્ણવિભૂતિકાંચકોલત્વચંનિર્મલશંખજીરમ્ ॥

પિષ્ટોપદંશેસ્વલુનિશ્પેતઞ્યહેનરોગંસકલંનિહંતિ ॥ ૨૭ ॥

૧ નાડી સુધી પહોંચેલો વ્રણ કે જેથી નાખતું થઈ જાય છે.

મોચરસ, સોપારીની રાખ, બોરડીની છાલ અને ઘોળું
શંખજીરું એઓનાં ચૂર્ણ કરી ચાંદી ઉપર ભરભરાવવામાં આવે
તો તેથી ત્રણ દિવસમાં સધળો રોગ ટળી જાય છે.

આદિસમૂલદરદાલ્લકધૂમદાનાત્
સ્થાતુંવિમેતિસકલાપ્યુપદંશપીઢા ॥
અશ્રૂજનૈર્બહુતરંપરિબોધિતાપિ
લઘ્વીયથાપ્રિયતમારમણેનરંતુમ્ ॥ ૨૮ ॥

આકડાનાં મૂળ, હીંગળો અને અકલકરો એઓનો ધુ-
માડો પીવામાં આવે તો તેથી ચાંદી સંબંધી સધળી પીડા
મટી જાય છે. જમ * * * તેમ ચાંદીની પીડા એ
ધુમાડાની સામે ઉલવામાં ખીએ છે.

હ્યમારજટાલેષાદુપદંશોવિનશ્યતિ ॥
શુકદોષેપ્યમૃદ્મોક્ષોજલૌકોભિઃપ્રશસ્યતે ॥ ૨૯ ॥

કણ્ઠુરનાં મૂળીઆનું લેપન કરવામાં આવે તો તેથી પણ
ચાંદી મટે છે. લિંગ ઉપર ચીરા પડી ગયા હોય તો જળો
લગાવીને ક્ષોહી કાઢાડવું એટલે તે દરદ મટી જાય છે.

કોઠનો ઉપાય. (વિષય ૪૦ મો.)

પીત્વાસદુગ્ધંશુચિગંધચૂર્ણકુષ્ઠાવલીચંચલતાંવિભર્તિ ॥
ચકોરનેત્રાકુચપદ્મકોશંદૃશ્વનરાણામિવચિત્તદૃત્તિઃ ॥ ૩૦ ॥

શુદ્ધ કરૈલા ગંધકનું ચૂર્ણ દુધની સાથે પીવામાં આવે
તો તેથી અનેક પ્રકારના કોઠ ટળી જાય છે. જમ સ્ત્રીના
સ્તનરૂપી કમળકાશને જોવાથી કામી પુરૂષોની ચિત્તવૃત્તિ

અંચલ થઈ જાય છે તેમ ઉપર કહેલા ઔષધથી ડાઢની પંક્તિ અંચલ થઈ જાય છે.

ગંધસૂતંશિલાલૌમરિચમપિનિશાયુગ્મસિંદૂરતુત્થા
દદુઘ્રોબાકુચીતજ્જરણયુગમિદંનિબુતોયાજ્યયુક્તમ્ ॥
લૌહેલૌહેનમર્ચપ્રહરમિતમથોઠંતિમાહેશ્વરાશ્ચ
દદુકંઠૂંચપામાંહરશ્વપટલીંસંસ્મૃતઃપાતકાનામ્ ॥ ૩૧ ॥

ગંધક, પારો, મણુશીલ, હરતાલ, મરી, હલદર, દારૂ-
હલદર, સિંદૂર, મોરથુથુ, કુવાડીઆનાં ખીજ, ખાવચી, જીરું
અને કાલીજીરી એઆનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી
ધી નાખીને લોઢાના પાત્રમાં લોઢાના દસ્તાથી એક પોઢોર
સુધી તેનું મર્દન કરવું. પછી એ ઔષધ અંગપર ચોપડવામાં
આવે તો, જમ સદાશિવના સ્મરણથી પાપના ઔધ ટળે છે
તેમ તેથી દાદર, ખરજ અને ખસ ટળી જાય છે. આ રસનું
નામ 'માહેશ્વર' છે.

મૂલંસિતાયાગિરિકાર્ણિકાયાજલેનપિષ્ણકુરુતેપ્રલેપમ્ ॥

સુશ્વેતકુષ્ઠંકિલતસ્યગંતુંમાસાત્પયત્નંકુરુતેનિતાંતમ્ ॥ ૩૨ ॥

ધોળી ગરણીનાં ખીજ પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કર-
વામાં આવે તો એક મહીનાની અંદર માણસનો ધોળો ડાઢ
ટળી જાય છે.

ઉદ્દકોટનો' ઉપાય. (વિષય ૪૧ મો.)

ગુહેનદીપ્યંમજતેનરોયઃપથ્યેનયુક્તઃકિલસપ્તરાત્રમ્ ॥

ઉદર્દકોટોવિલયંપ્રયાતિનરસ્યતસ્યાપિનકાપિશંકા ॥ ૩૩ ॥

જે માણસ યોગ્ય રીતે પથ્ય પાળીને સાત રાત સુધી ગોળમાં ભેગાત્રીને અજમા ખાય તે માણસનો ઉદ્દકાટ નાશ પામી જાય છે એમાં કશી શંકા નથી.

અન્નપિત્ત (ખાટી ઉલટી) નો ઉપાય. (વિષય ૪૨ મો.)

ભૂનિર્બનિર્બત્રિફલાપટોલવાસામૃતાપર્પટમાર્કવાણામ્ ॥
કષાયકોમાક્ષિકસંપ્રયુક્તોનિહતિસોપદ્રવમામ્લપિત્તમ્ ॥ ૩૪ ॥

કરીઆતું, લીંબડાની છાત્ર, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, પરવલ, અરડૂસો, ગળો, ખડસલીયો અને ભાંગરો એઓનો ક્વાથ કરી મધની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી ઉપદ્રવો સહિત અદ્ભપિત્ત મટે છે.

રતવાનો ઉપાય. (વિષય ૪૩ મો.)

પિત્તુમંદપટોલતોયદાનાંકથિતંસપ્તદિનંસખેપિભત્ત્વમ્ ॥
અલસંકુરુમાત્રમંદબુદ્ધેયદિતેસર્વાવેસર્પનાશનેચ્છા ॥ ૩૫ ॥

હે મિત્ર ! લીંબડાની છાલ, કડવા પરવલ અને નાગ-રમોથ એઓનો ક્વાથ સાત દિવસ સુધી પીવામાં આવે તો તેથી રતવા જેવા સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે. માટે જો તારે એવા રોગોનો નાશ કરવાની ઇચ્છા હોય તો એ ઔષધ કરવામાં મૂર્ખતાથી આગસ કરીશ માં.

નિશાદ્વયંવ્યાગ્રિશિરીષમાંસીઘ્રીનતૈલાજલચંદનાદ્યૈઃ ॥
દશાંગલેપોજ્વરશોફકુષ્ઠવિસર્પશુષ્કેધનજાતવેદાઃ ॥ ૩૬ ॥

આંબાહળદર, દારૂહળદર, ભોરીંગણી, સરસડીયો, જટામાંસી, જઠીમધ, તગર, એલચીનાદાણા, વાળો અને

ચંદન એઓનું ચૂર્ણ કશી લેપન કરવામાં આવે તો તેથી તાવ, સોજ, કાઠ અને રતવાની જાતના રોગ મટે છે. આ દર્શાંગ નામનો લેપ ઉપર કહેલા રોગોરૂપી સુકાં લાકડાંઓમાં અગ્નિરૂપ છે.

વિસ્ફોટકનો ઉપાય. (વિષય ૪૪ મો.)

કીર્ત્તનંશીતલાદેવીસ્તોત્રમંત્રસ્યયત્કૃતમ્ ॥

ઇદમેવૌષધંમુખ્યંવિસ્ફોટકવિનાશનમ્ ॥ ૩૭ ॥

શીતલાદેવીના સ્તોત્રરૂપ મંત્રનો જપ કરવો એજ વિસ્ફોટકનો નાશ કરવાનું મુખ્ય ઔષધ છે.

ઓરીનો ઉપાય. (વિષય ૪૫ મો.)

પટોલતિક્તાવૃષ્ણિંબમુસ્તાછિન્નારજોયાસકિરાતકાનામ્ ॥

આમાંમસૂરશિમયેષ્ણપર્કાંવિશોધયેત્સત્તમયંકષાયઃ ॥ ૩૮ ॥

પરવળ, કડું, અરડૂસો, લીંબડો, નાગરભેથ, ગળો, ખડસલીયો, ધમાસો અને કરીયાતું એઓનો ક્વાથ પીવામાં આવે તો તેથી કાચી અને પાકી બન્ને પ્રકારની ઓરી અને તેની જાતના રોગ શાંત થાય છે. એમાં સંશય નથી.

શુદ્રરોગોના ઉપાય. (વિષય ૪૬ મો.)

શુદ્રરોગેષુસર્વેષુશુદ્રોપાયૈશ્ચિકિત્સનમ્ ॥

ચિકિત્સકાઃપ્રકુર્વંતુસુગમતાદુપેક્ષિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

વૈદ્યોએ સધળા શુદ્રરોગોના ઉપાયો શુદ્રપ્રકારોથીજ કરવા જોઈએ. એ ઉપાયો સુગમ હોવાથી અહીં લખવાનું માંડી વાળીએ છીએ.

મોહારાના રોગનો ઉપાય. (વિષય ૪૭ મો.)

દ્રાક્ષાદાર્વીયાસપથ્યાઽક્ષધાત્રીછિન્નાજાતીપલ્લવાનાંકષાયઃ ॥
સૌદ્રોદ્રિક્તોદંતિર્ગદ્ભૂષયુક્ત્યાપાકંવક્ત્રાંભોજસંસ્થંમહાંતમ્ ॥૪૦॥

કાળી ધ્રાપ્પ, દાડહળદર, ધમાસો, હરડે, બેહડાં, આં-
મળાં, ગળો, અને જીભનાં પાનડાં એઓનો ક્વાથ કરી મધ
નાખીને તેના ઢાગળા કરવામાં આવે તો તેથી ગમે તેવું મો-
હાડું પાકી ગયું હોય તે શાંત થાય છે.

ગળાના રોગનો ઉપાય. (વિષય ૪૮ મો.)

પાઠાવિષાદારુકલિંગમુસ્તાતિક્તાકષાયંમધુસંપ્રયુક્તમ્ ॥
ગોમૂત્રસિદ્ધંમનુજાઃપિબંતુગલોદ્રવવ્યાધિષુસર્વજેષુ ॥ ૪૧ ॥

કાળીપાડ, અતિવસ, દાડહળદર, દંદ્રિજવ, નાગરમોથ
અને કડુ એઓનો ગોમૂત્રમાં ક્વાથ કરી મધ નાખીને પીવા-
માં આવે તો તેથી ગળાની અંદરના સધળા પ્રકારના વ્યાધિ-
ઓ દૂર થાય છે

દાંતના રોગનો ઉપાય. (વિષય ૪૯ મો.)

આઢક્યાદલમધ્યગાન્નુમતિમાન્મહાતકાન્મૃન્મયે
પાત્રેસ્થાપ્યવિધાયપાવકમધઃપ્રજ્વાલયેતુક્તિતઃ ॥
તદ્દૂસાંશિલદંતઘર્ષણમિદંકુર્વંતુલોકાઃસદા
સોગોયંકિલદંતરોગમદમૃન્મત્તેમકંઠીરવઃ ॥ ૪૨ ॥

માટીના પાત્રમાં તુવરની દાળ પાથરી તે ઉપર સીલા-
મા મુકી નીચે અગ્નિ સળગાવી યુક્તિથી તેઓને શેકીને રાખ
કરવી. એ રાખથી જો સધળા દાંતાને નિત્ય ધસવામાં આવે

તો તેથી દાંત સંબંધી સઘળા રોગ મટે છે. જમ સિંહ મદો-
ન્મત્ત હાથીઆને તોડે છે તેમ આ ઉપાય દાંતના પ્રબલ રોગોને
પણ તોડે છે.

કાનના રોગનો ઉપાય. (વિષય ૫૦ મો.)

પક્વોયસ્મિન્નૃશ્વિકઃપ્રાણહીનઃકર્ણેતૈલંતત્સખેપૂરયત્વમ્ ॥
પૃતતૈલસ્પર્શમાત્રેણસત્સંધોનાશંકર્ણરોગાઃપ્રયાંતિ ॥ ૪૩ ॥

હે મિત્ર ! જમાં મરેલો વીછી પકાવેલો હોય એવું તેલ
કાનમાં નાખવામાં આવે તો તે તેલનો સ્પર્શ થતાંજ કાનના
સઘળા રોગો તુરત નાશ પામે છે.

નાકના રોગના ઉપાય. (વિષય ૫૧ મો.)

વિઙ્ગયષ્ટીસુરદારુસિંધુકટુત્રિકૈઃસાધિતમાથુતૈલમ્ ॥
નાસામયઘ્નંકથિતંમુનૌદ્રૈઃસખેત્વમેતત્કુરુશીઘ્રમેવ ॥ ૪૪ ॥

વાવડીંગ, જડીમધ, દેવદાર, સિંધાલૂણ, સુંઠ, મરી
અને પીપળ એઆનું તેલ કરી નાકમાં ટીપું નાખવામાં આવે
તો તેથી તુરત નાકના રોગ મટે છે એમ મુનિઆચે કહેલું
છે માટે હે મિત્ર ! તું એ પ્રમાણે તુરતજ કરજ.

દાઢિમીકુમ્ભમતોયનાવનમિત્યાદિ ॥ ૪૫ ॥

દાઢિમના ફૂલનો રસ કાહાડી નાકમાં નાખવામાં
આવે તો તેથી નાકમાંથી લોહી પડતું બંધ પડે છે. તેમજ
અડધનો લોટ અને પીતામરની રાખ પાણીમાં કાલવીને મા-
થાપર ચોપડવામાં આવે તો તે પણ હિતકારી થાય છે.

નેત્રના રોગના ઉપાય. (વિષય ૬૨ મો.)

શિશુપલ્લવરસઃસમાક્ષિકોઽંતિસર્વનયનામયાંસ્તથા ॥

દ્વારિકાંજનહરીતકીપદ્દાર્વિકાભવવિલેપનંબાદિઃ ॥ ૪૬ ॥

મધની સાથે સરગવાનાં પાનડાનો રસ નેત્રમાં નાખવામાં આવે તો તેથી નેત્રના સઘળા રોગ મટે છે. ગેરૂ, સુર-મો, હરડે, સિંધાલુણ અને દારૂહળદર પાણીમાં વાટીને તેનું નેત્રથી બાહ્ય લેપન કરવામાં આવે તો તેથી પણ નેત્રના રોગ ટળે છે.

પથ્યાવિભીતધાત્રીણાંબીજૈસ્ત્વદ્વચેકભાગિકૈઃ ॥

વર્તિનેત્રાંજિતાઽંતિપ્રકોપંદારુણંદશોઃ ॥ ૪૭ ॥

ત્રણ ભાગ હરડે, બે ભાગ બેહેડાં અને એક ભાગ આમળાંનું ચૂર્ણ કરી તેની ગોળી નેત્રમાં આંજવામાં આવે તો આંખો બહુ દુખતી હોય તે પણ મટી જાય છે.

રસકંસૈંધવંતુત્યંટંકર્ણકટુકત્રયમ્ ॥

મર્દયેન્નિબુનીરેણવટીછાયાવશોષતા ॥ ૪૮ ॥

અંજિતામધુનાનેત્રેનેત્રરોગવિનાશિની ॥

રુક્ષત્વમર્બુદંપુષ્પંદુર્માસંતિમિરાર્જુને ॥ ૪૯ ॥

પટલંનેત્રવાતંચકાચિંદૂદકાનિચ ॥

અન્યાનાપિમહારોગાન્નાશયેદ્રસકેશ્વરઃ ॥ ૫૦ ॥

ખાપરીયો, સિંધાલુણ, શેકલું મોરધુથુ, ટંકણ ખાર, સુંઠ, મરી અને પીપળ એઓને લીંપ્યુના રસમાં વાટી ગોળી કરવી અને તે ગોળી છાયામાં સુકાવવી. આ ગોળી મધમાં

ધસીને નેત્રમાં આંજવામાં આવે તો તેથી નેત્રનારોગ મટે છે. આ 'રસકેશ્વર' નામની ગોળી નેત્રના રક્ષપણાને, ઉક્ષેપણાને, માંસ વધતું હોય તેને, કુલાંને, તિમિરને, કાળા ડાળામાં ઘોળાશ વધતી જતી હોય તેને, પડલને, નેત્રવાયુને, પાણી આકું આવી ગયું હોય તેને, પાણીનાં ટીપાં પડતાં હોય તેને અને બીજા પણ મોટા રોગોને મટાડે છે.

માથાના રોગના ઉપાય. (વિષય ૫૨ મો.)

છિન્નાકિરાતત્રિફલાત્રિયામાતિક્તાકષાયોગુડસંપ્રયુક્તઃ ॥
શિરઃશિરોર્દ્ધશ્રવણાક્ષિદંતભ્રુશંઘશૂલાનિનિહંતિસઘઃ ॥ ૫૧ ॥
સૂર્યાધિવર્તદ્વિજપાતશુક્રનક્તાંધ્યચક્ષુઃપટલાનિચૈવ ॥
નિસ્યંતુગુંજાભવમૂલકસ્યશિરોર્દ્ધશૂલેકિલરામવાણઃ ॥ ૫૨ ॥
પરંડમૂલૌષધશિ શુભૂલપટોલપાઠામયદદ્ધાનેઘ્રૈઃ ॥
ધાન્યામ્લપિષ્ઠૈર્વિહિતઃપ્રલેપઃસંપૂર્ણમૂર્દ્ધામયકાલરાત્રિઃ ॥ ૫૩ ॥

ગળો, કરીયાતું, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, હળદર અને કડુ એએનો ક્વાથ કરી ગોળ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી માથાના શૂળ, આધાશીશી, કાનનાં શૂળ, નેત્રનાં શૂળ, દાંતનાં શૂળ, ભ્રમરનાં શૂળ, ભ્રમર તથા કાનના મધ્ય ભાગનાં શૂળ, શૂર્યાવર્ત,^૧ દાંતનું પડવું, કુવું, રાત અંધાપણું અને પડલ એએનો તુરત નાશ થાય છે. ચણાઠીનાં ઝાડનાં મૂળ પાણીમાં ધસીને તેનું નાકમાં ટીપું નાખવું એ આધાશીશી ઉપર રામબાણુ જવો ઉપાય છે. એરડાનાં મૂળ, સુંઠ, સરગ-

૧ બપોર સુધી માથું વધારે વધારે કુપે અને બપોર પછી તે કુપ આકું પડતું જાય એ રોગ.

વાનાં મૂળ, પરવલ, કાળીપાડ, કઠ અને કુવાડીઆનાં મૂળ, ઐઐને કાંઠમાં વાટી માથાપર ચોપડવામાં આવે તો તેથી માથાના સઘળા રોગ મટે છે. આ ઉપાય માથાના રોગોને કાલરાત્રિ સમાન છે.

इति अहंमदनगरस्थितमाणिकभट्टवैद्यपुत्रंमोरेश्वरकृते
वैद्यामृते तृतीयालंकारः ॥ ३ ॥

इतिश्री अहमदनगरना रेहवाशी माणिकभट्ट वैद्यना पुत्र
मोरेश्वरे रयेला वैद्यामृतनो त्रीनो अलंकार संपूर्ण.

સ્ત્રીના રોગોનો ઉપાય. (વિષય ૫૪ મો.)

વૃષદારુનિશાકિરાતભલ્લીરસજાંભોધરબિલ્વજઃકષાયઃ ॥
મધુનામધુરીકૃતોનિહંતેવિવિધાનિપ્રદરાણિકામિનીનામ્ ॥ ૧ ॥

અરડૂરસાનાં પાનડાં, દાડહળદર, કરીયાતું, ભીલામાં,
રસાંજન, નાગરભોથ અને બીલાં એઓનો ક્વાથ કરી મધથી
મીઠો કરીને તે પીવામાં આવે તો સ્ત્રીઓના અંનેક પ્રકારના
પ્રદરરોગ મટીજાય છે.

દુગ્ધપ્રયુક્તાત્વુપુરીષપાનાદમૃદરંતિષ્ઠતિનૈવસત્યમ્ ॥
કંદર્પરૂપેપિનિતાંતષ્ઠેકાંતેયથામાનસમંગનામામ્ ॥ ૨ ॥

ઉંદરના લીંડીઓ દુધમાં ઘોળીને પીવામાં આવે તો
તેથી જમ * * * * * તેમ
સ્ત્રીઓનો પ્રદર રહેતો નથી એ સત્ય વાત છે.

વિપુષાઘૃતસંયુતામૃગાક્ષીપ્રદરંશૂલયુતંનિરાકરોતિ ॥
પ્રથમેસુરતેયથાનવોઢાપ્રિયહસ્તંબતનીવિપુપ્રયુક્તમ્ ॥ ૩ ॥

જમ * * * * * તેમ
ધી ની સાથે ખાવામાં આવેલું વિપુષાનું^૧ ચૂર્ણ સ્ત્રીઓના શૂળ-
વાળા પ્રદર રોગને દૂર કરી નાખે છે.

વંધ્યાઃપ્રિયાનૈવસુસ્વાયયસ્માદ્દદામિતાસાંકમપિપ્રયોગમ્ ॥
પલાશંબીજસ્યમષીજલેનપીત્વાસગર્ભાલ્લભવાંતિ ॥ ૪ ॥

૧ વિપુષા એટલે પલાશી એમ કેટલાએક વેદોનો મત છે.

(આ શ્લોકનો અર્થ વાંચનારા સજ્જનોને પસંદ ન પડે
તેવો હોવાને લીધે દાખલ કરેલ નથી.)

પીત્વાતંદુલતોયેનતંદુલીયજટાંઋતૌ ॥

પતદ્ગર્ભાચ્યાનારીસ્થિરગર્ભાપ્રજાયતે ॥ ૬ ॥

જ સ્ત્રીનો ગર્ભ પડી જતો હોય તેણે તાંદળબીજની સા-
જીના મૂળને ચોખ્ખાના ઘોણુમાં વાટીને પીવું એટલે તેનો ગર્ભ
સ્થિર રહેશે.

મનોરમાયાઃકિલગર્ભવત્યારક્તંસ્રવેચ્છેદ્દહુલંતયસ્યાઃ ॥

પારાવતીયસંહસાપુરુષિતાંપાયયેત્તંદુલત્તાંયમિશ્રમ્ ॥ ૬ ॥

જ ગર્ભવાળી સ્ત્રીને પારંવાર લોહી સ્રવતું હોય તેને
જે તુરત પારેવાની ચરક ચોખ્ખાના ઘોણુમાં ઘોળીને પાવામાં
આવે તો એ પીડા મટી જાય છે.

શર્કરાયવતિલૈઃસમાંશકૈર્માક્ષિકેણસહભક્ષિતંસ્ત્રિયઃ ॥

નાસ્તિગર્ભપતનોદ્રવંભયંપાપમીતિરિવતીર્થસેવનૈઃ ॥ ૭ ॥

સાકર, જવનો સાતુ અને તલ એઓને સમભાગે લઈ
મધની સાથે ખાવામાં આવે તો, જન્મ તીર્થના સેવનથી પા-
પનો ભય રહેતો નથી તેમ સ્ત્રીને ગર્ભ પડી જવાનો ભય
રહેતો નથી.

દૃષસ્યમૂલંયદિનાભિયોનીપ્રલેપિતંસ્ત્રીઘટિતિપ્રસૂતે ॥

તથાકટિસ્થઃકદલીમુકંદોવેગાત્પ્રસૂતિકુરુતેગનાનામ્ ॥ ૮ ॥

ચરદૂરસાના મૂળને વાટીને જે નાલી તથા ચોનિ ઉપર
ચોપડવામાં આવે તો સ્ત્રી તુરત જણે છે. તેમજ કંઠના કંઠને
કંઠમાં રાખવામાં આવે તો પણ સ્ત્રી તુરત જણે છે.

વિદોપકુંચીવૃષકોપકુલ્યાવચોષણગ્રંથિકનાગરાણામ્ ॥
કલ્કઃસુત્તોષ્ણેનજલેનપીતઃશૂલાનિયોનિપ્રભવાનિહંતિ ॥ ૯ ॥

ખીડણ, ખાખચી, અરડૂસાનાં મૂળ, પીપળ, વજ,
મરી, પીપળીમૂળ અને સુંઠ, એઓનો કલ્ક (ચટણી) કરી
જરા ઉના પાણીથી પીવામાં આવે તો યોનિનાં શૂળ મટી
જાય છે.

શુંઠીરુબુકમૂલાભ્યાંપ્રલેપોભગશૂલનુત્ત ॥
તથાસંકોચનંચૂર્ણમૃત્સ્નામાયફલોદ્રવમ્ ॥ ૧૦ ॥

સુંઠ તથા એરડાના મૂળ વાટીને યોની ઉપર ચોપડ-
વામાં આવે તો યોનીનાં શૂળ મટે છે. * *

મૃતપ્રિયાપ્રોષિતભર્તૃકાવાસુત્રેનસર્વૈઃસુરતંકરોતુ ॥
પશ્ચાદ્ગૃહેસૈંધવદીપ્યતૈલૈરગર્ભદાંપોટલિકાંદધાતુ ॥ ૧૧ ॥

(અસહ્યતાના ડરથી આ શ્લોકનો અર્થ
છાપવો દુરસ્ત ધર્મો નથી.)

જાતાસર્ગર્ભેવયદાતદાસાગર્ભસ્યપાતંસહસાકરોતુ ॥
સદુગ્ધાર્દિગુંસુફલાશબીજમર્ષીપ્રપીત્વાનનુગૌપ્યમેતત્ ॥ ૧૨ ॥

આ શ્લોકનો અર્થ પણ અસહ્યતાના ડરથી
પ્રસિદ્ધ કર્યો નથી.

સ્તનના રોગનો ઉપાય. (વિષય ૫૫ મો.)

ઈદ્રવારુણિકામૂલલેષાઘાતિકુચવ્યથા ॥
તથાકુમારિકાકંદહરિદ્રાલેપનાદાયે ॥ ૧૩ ॥

ઈંદ્રવારણાનાં મૂળ પાણીમાં. વાટીને સ્તન ઉપર ચોપ-
કવામાં આવે તો સ્તનની પીડા શાંત થાય છે. કુંવારનો કંદ
અને હુળદર વાટીને ચોપકવામાં આવે તો તેથી પણ સ્તનની
પીડા દૂર થાય છે.

વિદારકાકંદરસઃસદુગ્ધઃશતાવરીવાકુરુતેગનાનામ્ ॥

સદુગ્ધમક્તાશનતત્પરાણાંપયોધરૌપ્રાજ્યપયઃસમુદ્રૌ ॥ ૧૪ ॥

વિદારી કંદનો રસ દૂધની સાથે પીવામાં આવે અથવા
શતાવરીનું ચૂર્ણ દુધમાં નાખીને પીવામાં આવે અને દુધભા-
તનું પથ્ય કરવામાં આવે તો સ્તનમાં દુધની બહુ
વૃદ્ધિ થાય છે.

બાલકના રોગનો ઉપાય (વિષય ૫૬ મો)

બાલકંધાતકીરોઘંબિલ્વંચગજપિપ્પલી ॥

મધુમિસ્રૌકાથલેહૌબાલાતીસારનાશનૌ ॥ ૧૫ ॥

વાળો, ધાવણીનાં ફુલ, લોદર, ખીલું અને ગજપીપળ
એઓનો ક્વાથ અથવા ચૂર્ણ કરી મધ નાખીને બાલકને દે-
વામાં આવે તો તેથી બાલકનો પાણી જેવો ઝાડો બંધ પડે છે.

કૃષ્ણારુણાશ્રુંગિપયોધરાણાંસચૂર્ણિતંમાસિકસંપ્રયુક્તમ્ ॥

શિશોર્જર્વરછર્ધતિસારકાસશ્વાસગ્નમેતત્સમુદાહરંતિ ॥ ૧૬ ॥

પીપળ, મજીઠ, કાકડાશીંગી અને નાગરમોથ એ-
ઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને ખવરાવવામાં આવે તો તેથી
બાલકના જ્વર, ઉલટી, અતિસાર, ઉધરસ અને શ્વાસ મટે
એમ વૈધ લોકો કહે છે.

એરના ઉપાય (વિષય ૫૭ મો)

તુત્થગંધરસરાત્રિટંકર્ણૈર્વેણિતોયપરિમર્દયેદ્દે ॥

હંસયંવિષહરોનરાંબુનાસ્થાવરંતદનુજંગમંવિષમ્ ॥ ૧૭ ॥

મોરથુથુ, ગંધક, પારો, હળદર અને કુલવેલો ટંકણખાર
એઓને ખરલમાં વાટી કુકડવેલના રસની ખૂબ લાવના દધ
બર જવડી ગોળીઓ કરી રાખવી. એ ગોળી માણસના મૂ-
તરમાં ચોળીને ખવરાવવામાં આવે તો તેથી સોમલ તથા
અકીણુ આદિ સ્થાવર ઝેર અને સર્પ આદિ જંગમનું ઝેર
પણ અવશ્ય મટે છે.

(ત્રિરેચન (વિષય ૫૮ મો.)

હિંગૂલટંકણવરાત્રિકટૂઘ્રગંધા

બાલ્કીકદીપ્યયુગસૈંધવલ્લદંત્યાઃ ॥

સર્વૈઃસમોનિગદિતોજયપાલભાગઃ

સર્વતુર્નિબુસલિલેનવિમર્દ્યમેતત્ ॥ ૧૮ ॥

ગુંજાપ્રમાણવટિકોષ્ણજલેનગુલ્મ-

પાંડુક્ષયશ્વસનકાસબલાસમેહાન્ ॥

આધ્માનશૂલગુદજોદરવન્નિર્માઘ-

વિષ્ટંભકુષ્ઠકૃમિરુક્પ્રમૃતીન્નિહંતિ ॥ ૧૯ ॥

હિંગળો, શેકલો ટંકણખાર, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં,
સુંઠ, મરી, પીપળ, વજ, હિંગ, અજમા, અજમેદ, સિંધાદૂણુ,
વાવડીંગ, નેપાળાનાં મૂળ અને તે સર્વ ખરાખર નેપાળો' લઘ
એઓને લિંબુના રસમાં વાટીને ચણોઠી જવડી ગોળીઓ
કરવી. એ ગોળી બે ઉના પાણીની સાથે ખાવામાં આવે તો
તેથી ગોટા, પાંડુરોગ, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, કફ, પ્રમેહ, આ-
ક્રો, શૂળ, ગુદના રોગ, અગ્નિની મંદતા, દસ્તની કબજીયત,
કોઠ અને કૃમિનો રોગ ઇત્યાદિ મટી જાય છે.

૧ નેપાળાને ભેસના છાણમાં પ્રથમ શુદ્ધ કરી લેવો જોઈએ.

ઉપસંહાર

મોરેશ્વરેણભિષજાનગરસ્થિતેન
વૈદ્યામૃતકૃતમિદંબહુધાવિચાર્ય ॥

વૈદ્યાસ્તૈર્વકૃપયાપરિપાલયંતુ

સમ્યક્સનાતનવિચારાવિશારદાયે ॥ ૨૦ ॥

અહુમસ્તનગરના રહેવાશી મોરેશ્વર વૈદે બહુ બહુ વિચાર કરીને આ વૈદ્યામૃત નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે માટે જુના વિચારોમાં ચતુરતા ધરાવનારા વૈદ લોકોએ કૃપા કરી આ ગ્રંથનો સંગ્રહ કરવો.

અનુભવાત્કતિચિત્કાતિચિગદુરોઃ

કતિચશાસ્ત્રભવાન્નવમર્જિતાઃ ॥

ઇહમયાભિષજાંહિતમિચ્છતા

નિગદિતાઃશુચિયોગગણાઈમે ॥ ૨૧ ॥

મેં વૈદ લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છા રાખી આ ગ્રંથમાં પવિત્ર યોગના સમૂહ જેવા કેટલાએક ઉપાયો અનુભવથી લખ્યા છે, કેટલાએક ગુરૂની પરંપરા પ્રમાણે લખ્યા છે અને કેટલાએક શાસ્ત્ર ઉપરથી લખ્યા છે.

અમાદશુદ્ધંગદિતંયદિસ્યાદ્દો-

ષોનકશ્ચિન્મમભાવનીયઃ ॥

મૂલોકજન્માસ્તિલલોકધર્મ-

આતિઃપરંદૂષણમેતદસ્તુ ॥ ૨૨ ॥

જે કાંઈ આતિને લીધે મારાથી અશુદ્ધ લખાઈ ગયું હોય તો તેમાં કાંઈ રીતે મારો દોષ નહીં ગણવો પણ પૃથ્વી

પર જન્મેલા સર્વ લોકોમાં આંતિ નામનો જ એક ધર્મજ
રહ્યો છે તેનોજ એ દોષ ગણવો.

મોમોવૈદ્યસુતાઃશૃણુધ્વમધુનાસૌભાગ્યદંકીર્તિદં

પાપક્ષાલનમંત્રતંત્રવિહિતમાન્યમંદીયંવચઃ ॥

યૂયંસન્મનસાચિકિત્થિતવિધૌહિત્વાદુરાશાંપરાં

શંભોવિશ્વપતેત્વર્પણમિદંભૂયાદિતિધ્યાયત્ ॥ ૨૩ ॥

હે વૈદ્યોના પુત્રો! હવે એક માફ માનવા યોગ્ય, સૌ-
ભાગ્ય આપનાર કીર્તિ આપનાર અને પાપોનો નાશ કરવામાં
મંત્ર તંત્ર જેવું વચન સાંભળો કે તમે મનમાં પ્રાર્થપણું રાખી
વૈદ્યપણું કરતાં તમામ નીચ આશા છોડી દીધને “હે શંભો!
હે વિશ્વનાથ! આ સધળું આપને અર્પણ હોજે” એમજ
ચિંતન કર્યા કરજો.

હુતાશનાકાશરસેંદુયુક્તેસંવત્સરેદુર્મતિનામભાજિ ॥

વૈદ્યામૃતંનામદધાનણ્વગ્રંથઃસ્મરારેકૃપયાસમાપ ॥ ૨૪ ॥

આ વૈદ્યામૃત નામનો ગ્રંથ શાકે ૧૬૦૩ દુર્મતિ ના-
મના સંવત્સરમાં સદાશિવની કૃપાથી સમાપ્ત થયો છે.

॥ इति श्रीमदहंमदनगरस्थितमाणिकभट्टात्मजमोरेश्वराविर-
चित्तैवैद्यामृतेचतुर्थोलंकारःसमाप्तिमगमत् ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

इति श्री अहमदनगरना रेहवाशी भाणुकभट्ट वैद्यना
पुत्र मोरेश्वरे रयेला वैद्यामृतनो योथो अलंकार संपूर्ण.

वैद्यामृतं गुणशती लाघांतर समाप्त.

વ્યાધિ રોધ વિદ્યા.

અનાવનાર

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી

અમનગર

મુંબઈ

ફાઈ પ્રીટીંગ પ્રેસમાં
સેમ્યુઅેલ હાઇમ પ્રીટરે છાપ્યું છે.

સંવત ૧૯૪૩ સને ૧૮૮૭.

પ્રસ્તાવના.

હમણાં આપણી આર્યપ્રજા શાસ્ત્રમાં ખતાવેલા શરીર સંરક્ષણના નિયમોને વિસારી મૂકી સ્વચ્છંદપણે વરતે છે તેથી પ્રજાનો ઘણો ભાગ નબળા ખાંધાનો રોગથી પીડિત અને અવ્યસ્થિત આચારવાળો જીવામાં આવે છે; તેટલામાટે શરીર સાચવવાના નિયમોનું જ્ઞાન થાય ને તે પ્રમાણે વરતી આપણી આર્યપ્રજા પ્રાચિન શૌર્ય, બળ તથા નીતિ પુનઃપ્રાપ્ત કરે એવા હેતુથી ગજવામાં રાખી પ્રતિદિન પાઠ કરવા જવું આ નાનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે.

ઘાતુ અને રસાયણ પ્રયોગથી ઔષધો બનાવવાં એ કામ કઠણ છે, અને તે હુશીઆર વૈદ્યશાસ્ત્રીઓથીજ માત્ર બની શકે છે. પણ નાના ગામડામાં સારા વૈદ્યની સહાયતા મળી શકતી નથી અને લોકોને ઘણી મુસીબત વેઠવી પડે છે તેથી ગામડાના સાધારણ લોકો પણ ગાંધીને ત્યાંથી મળતાં ઓસડીઆંથી દવા હાથે બનાવી દરદ શાંત કરવાને શક્તિમાન થાય એવા હેતુથી આ નાનાં પુસ્તકની અંદર ઘણાં સાધારણ પણ ચમત્કારિ ઔષધો દાખલ કરવામાં આવેલ છે. આ પુસ્તકની અંદર જે જે નિયમો તથા ઔષધો દાખલ કરવામાં આવેલ છે તે સઘળા આપણા પ્રાચિન વૈદ્યક ગ્રંથો તથા અંગ્રેજી વૈદ્યક ગ્રંથોના આધારથી દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે.

આ ઉપયોગી પુસ્તકનો સઘળા મનુષ્યો લાભ લે એવાં હેતુથી તેની કાંઈપણ કિંમત રાખવામાં આવી નથી એટલે જે કોઈ માગે મંગાવે તેને મફત આપવાનો ઠરાવ કર્યો છે.

કર્તા.

વ્યાધિ રોધ વિદ્યા.

શરીર અને જીવ એ બન્નેનો સંબંધ એ જીવન, અને જીવન તથા કાળ એ બન્નેનું એકત્વ એ આયુષ્ય એ આયુષ્યને વૃદ્ધિ તથા નાશ કરનારા પદાર્થ, ગુણ અને કર્મ એઓનું યથા-સ્થિત જ્ઞાન મેળવી તે પદાર્થ, ગુણ અને કર્મના સેવન તથા ત્યાગથી નિરોગી થઇ લાંબું આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરવું એજ મનુષ્ય માનનું કર્તવ્ય કર્મ છે; કારણ કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરૂષાર્થ સંપાદન કરવાને આયુષ્યની જરૂર છે. ઘણાં મનુષ્યો એમજ માને છે કે આયુષ્યમાં વધારો અથવા ઘટાડો કરવા કોઈ સમર્થ નથી, પણ આ વિષય ઉપર જરા ખારીકીથી વિચાર કરતાં એમ નિઃસંદેહ જણાય છે કે જે શરીરને ખરાબર સાચવવામાં આવે તો તે વધારે વખત ટકે. તત્ત્વેત્તાઓ પદાર્થના છ ધર્મ કહે છે. (હયાતીમાં છે, જન્મ પામે છે, વૃદ્ધિ પામે છે, ફેરફાર થાય છે, ક્ષીણ થાય છે અને નાશ પામે છે.) જે કે છ ધર્મમાંથી કોઈપણ પદાર્થ બહાર નથી પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે જે કોઈપણ પદાર્થ વધારે સંભાળથી સચવાય તો તે વધારે વખત ટકે. ત્યારે આ દેહ જો અમૂલ્ય પદાર્થ વધારે ટકાવવાને આપણે યત્ન ન કરીએ એ કેવી ગાંડાઈ !

પરમકૃપાળુ ઈશ્વરની ઇચ્છા પણ આપણું શરીર લાંબો વખત ટકે અને આપણે દીર્ઘાયુવાળા થઈએ એવીજ છે. અને જે એમ ન હોતે તો આપણા જન્મને વખત આપણી માતા-

ઓના સ્તનમાં દૂધ શામાટે પેદા કરે ? વળી આપણને માટે સઘળાં સુખનાં સાધનો પેદા કરવાની તેને શી જરૂર હતી ? આપણા જન્મ પહેલાં આપણા સુખને માટે ગર્ભાશયની પણ કેવી સુંદર રચના કરી છે ! લોકોના માનવા પ્રમાણે ગર્ભની અંદર બાળકને ઘણું દુઃખ વેઠવું પડે છે, પરંતુ વૈધવિધાને બાળનાર કબુલ કરશે કે ગર્ભાશયની રચના કેવા પ્રકારની છે. કોઈ એક શેઠીઆના બંગલા પાસે ગલીચી હોય તેથી શું તેનો આખો બંગલો ગલીચીમયજ સમજવો ? પણ જરા આગળ જઈને તપાસીએ તો તેની અંદર સુંદર બાગ બગીચાઓ તથા શાણગારેલાં દિવાનખાનાંઓ હોય છે. તેમજ ગર્ભાશયના નજીકના ભાગો મળમૂત્રવાળા હોય તેથી શું ગર્ભાશય પણ તેવોજ હોવો જોઈએ ? ના.

ગર્ભાશયની અંદર એક ખારીક રખખર જેવું આમડીનું પડ બાળકને સુવા માટે હોય છે. બાળક ગર્ભમાં હોય તે વખતે માતાની ભૂલથી બાળકને કાંઈ હરકત ન પડે તેટલા માટે તે પડ નીચે પાણી ભરેલું હોય છે, જે કમાનનું કામ કરે છે, તેથી બાળકને કોઈ પણ બતનો થડકો લાગતો નથી. આ સઘળું સુખ શું બાળકના બચાવને માટે કે તેને મારી નાખવા માટે ? ભાઈઓ ! જરા વિચાર કરો કે શરીરને કોઈ પણ બતનું દુઃખ દેવું અને કેવળ પ્રારબ્ધ ઉપર હાથ દબાવેલી રહેવું એજ પાપ છે. સઘળા સુખનું સાધન તથા સઘળા પુરુષાર્થ સંપાદન કરવાને હથીઆર શરીરજ છે, અને તે જો સ્વસ્થ ન હોય તો કંઈ પણ બની શકશેજ નહિ. જો કે કોઈ ગાંડો માણસ પથ્થર ફેંકતો હોય અથવા તો કોઈ ભયંકર પ્રાણી જતું હોય તે ભયના પંખમાં ફસાતાં બચવાને માટે

નિઃસંદેહ એક તમામ ક્રમયુક્તિનો માણસ બલકે પશ્ચાદિમાનું કોઈ પણ પ્રયાસ કરવાને ચૂકતું નથીજ. અને એમ છે ત્યારે શરીરની સાચવણુ તો સહજ થાય છે. છતાં આ વિષે બોલવાને શી જરૂર છે, એ એક સાધારણ સવાલ ઉઠશે. જો કે ગ્રંથકર્તાઓએ તો ખરા કારણોને લઈનેજ કહેલું હશે, કેમકે ઉપર જે સવાલ કરવાનું કારણ આપણુ જવા સામાન્ય અને સાધારણ યુક્તિના માણસને પણ સહજ સમજવામાં આવે છે, તો મહદ્વિદ્વજનો એવી મોટી ભૂલ કરે એ તો દેખીતુંજ અશકલથી ઉલટું છે, તથાપિ કેટલાંએક કારણે જે ખરાં કારણોને લીધે વિદ્વાનોએ વિવેચનમાં જણાવેલું છે તે કારણો ઠંકાઈ જવાથી શરીર સાચવવાનો ત્યાગ અથવા તો ઉપેક્ષાજ માત્ર દેખવામાં નજીક રહેલી છે, અને તેથીજ કરીને ભાઈઓ, આપ કયુલ કરશો કે શરીર સાચવવાની આવશ્યકતા વિષે ખસુસ કરીને બોલવું જરૂરનું છે. વેદાંતીની ઉપેક્ષા, જૈન મદવાદી તથા તપેષ્ઠીઓનું દમવું વિગેરે સર્વે શાને માટે છે એમ તેઓનેજ પૂછીએ અથવાં તો પોતાની મેળે વિચારીએ તો પણ નિઃસંદેહ, નિર્વિવાદ અને સિદ્ધાંત પૂર્વક માલમ પડશે કે સર્વનુ ક્ષણ એ છે કે એમ કરવાથી ઇશ્વર ઘણાજ પ્રસન્ન થાય છે, અને પરીણામે સુખ મળે છે. સુખ કઈ ઈન્દ્રિયે તથા કયા ઓઞર વડે લેવાય એમ પૂછતાં ‘શરીર’ એમ કશા વિના કોઈને છૂટકાજ નથી.

વેદાંતમાં પણ શરીર રક્ષણનીજ વાત છે. પણ હાલમાં તેનો અર્થ કેવળ ખીજી રીતે સમજાઈ ગયો છે. વેદાંતીઓ કહે છે કે બ્રહ્મસત્ય ‘જગત્રામિથ્યા’ આમાં જો કે પ્રજ્ઞ સત્ય

અને જગત મિથ્યા એમ શ્વેદ અર્થ જણાય છે પણ તેની ખરો મતલબ શું છે, તે નીચેના દાખલા ઉપરથી જણાશે. જમકે એક માણસે આપણને બે ચીજ સાચવવા આપી એક ઘડીઆળ અને એક લોઢાનો ગોળો. હવે ઘડીઆળ આપણું ત્યારે કહ્યું કે આને વધારે સાચવવાની જરૂર છે કારણ કે એ તરત ભાંગી જાય એવું છે. અને લોઢાનો ગોળો આપણે ત્યારે કહ્યું કે આની વધારે સંભાળ લેવાની જરૂર નથી કારણ કે તે ભાંગવાનો કે તૂટવાનો નથી આ ઉપરથી ઘડીઆળ અનીત્ય છે એમ સમજી તેને ફેંકી દઈએ અથવા તેની ખરોખર સંભાળ ન લઈએ તો આપણે ગાંડામાં જ ગણાઈએ, અને આપણે એ ચીજ સોંપનારની અકૃપાને પાત્ર થઈએ. તેમજ આપણું શરીર અનિત્ય અને ક્ષણભંગુર છે એમ સમજી તેની પૂરતી કાળજી ન રાખીએ તો પરમ કૃપાળુ ઇશ્વર જણે આપણને શરીર સોંપેલું છે, તેનો હુકમ તોડ્યો કહેવાય અને જ્યારે ઇશ્વરનો હુકમ તોડ્યો ત્યારે આપણે કેવી શિક્ષાને પાત્ર થઈએ તેનો સઘળાઓએ ધોતાના મનમાં જ વિચાર કરવો. આ સઘળા ઉપરથી નીચેનાર્થ માત્ર એટલો જ નીકળે છે કે, ગમે તેમા કરીને પણ શરીર જમ લાંબો વખત ટકે તેમ પ્રયત્ન કરવે અને તેથી ઇશ્વર પ્રસન્ન રહે છે. માટે તે કયા નિયમો પાળવાથી વધારે વખત ટકે એ જણવું જરૂરનું છે. શરીર સાચવવાના નિયમો પાળવાથી કેવળ શરીર લાંબો વખત ટકે છે એટલું જ નહિ પણ તેથી સુખ, શાંતિ અને દ્રવ્ય-દિક્ષમાં પણ વધારો થાય છે, અને તેથી જ ચાર પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. દ્રવ્યમાં વધારો કરવાની પણ તેટલી જ જરૂર છે. તે વિષે “ચરક” નામના વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં પણ એક ઠેકાણે એમ

લખ્યું છે કે, નશ્વતઃપાપાત્ પાપીયોઽસ્તિહ્યનુપકરણસ્ય દીર્ઘમાયુઃ
અર્થ-દ્રવ્યાદિ સાધાન વિના લાંબું આયુષ્ય ભોગવવું એ કરતાં
એવું બીજું કાંઈપણ મોટું પાપ નથી એટલે કંગાળ હાલતમાં
લાંબું આયુષ્ય ભોગવનાર પુરૂષનેજ પાપી સમજવો. એ સધ-
ળામાંથી મુક્ત થવું એ દરેક મનુષ્યને ઇચ્છિત છે. ત્યારે શ-
રીરને દુઃખ ઉપજવનાર અને તેથી આયુષ્યમાં ઘટાડો કરનાર
રોગ છે. ત્યારે રોગ એટલે શું ? તેની વ્યાખ્યા આપવા આ
ઠેકાણે જરૂર પડે છે. રોગસ્તુ દોષ વૈષમ્યં દોષ સામ્યમરોગતા ॥
અર્થ-વાતાદિ દોષોનું પોતાના પ્રમાણ કરતાં વધવું કે ઘટવું
તેને રોગ કહે છે; અને તે દોષનું પ્રમાણમાં રહેવું તેને આરો-
ગ્ય કહે છે. ટુંકમાં જયી દુઃખ થાય તે રોગ. દુઃખ કેટલા
પ્રકારનાં ? એક તો દેખીતું શરીરને વ્યથા કરે તે દુઃખ, પૈસા
નંત પુંદ્રદુઃખ, બાઇડીનું દુઃખ, રાજનું દુઃખ, વ્યવહારનું દુઃ-
ખ, પ્રજનનું દુઃખ એમ ગણવા જઇએ તો પારજ ન આવે
માટે હવે દુઃખના બે વિભાગ કરીએ. એક રોગનું દુઃખ અને
બીજું વ્યવહારનું દુઃખ.

વળી કેટલેક ઠેકાણે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ લેખાય છે.
આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આધિદૈહિક, તેમાં આધ્યાત્મિક
દુઃખ બે પ્રકારનાં છે. શારીર અને માનસ. શારીર રોગ એટલે
વાત પિત્ત અને કફની વિષમતા. વળી તેના ચાર વિભાગ
થઇ શકે છે. સ્વાભાવિક, આગન્તુક, કાયિક, અને આન્તર.
એ દરદોની દશા પણ ત્રણ પ્રકારની છે. સાધ્ય, કૃત્યસાધ્ય,
અને અસાધ્ય.

આધિ ભૌતિક દુઃખમાં સિંહ વ્યાધ્યાદિના દુઃખનો સં-
ભાવેશ થાય છે.

આધિ દૈવિક દુઃખમાં અતિવૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ, તીક, ઉંદર વિગેરે દુઃખનો સમાવેશ થાય છે.

એ સઘળાં દુઃખોમાં આપણે આધ્યાત્મિક દુઃખમાંથી છુટવાના યત્નો કરીએ તો તે દુઃખોને દૂર કરી શકાય છે ; અને આધિભૌતિક દુઃખ મનુષ્ય જાતથી અનિવાર્ય છે.

હવે આ સઘળા ઉપરથી એમ જણાય છે કે આધ્યાત્મિક દુઃખમાંથી દૂર રહેવું એટલે ખનતાં સુધી એ દુઃખની ઉત્પત્તિજ થવા ન દેવી, અને થાય તેનું શમન કરવું એ કામ દરેક મનુષ્યનું તથા મુખ્યત્વે કરીને વૈધનું છે. પણ હાલમાં તે વિષય તદ્દન ભૂલી જવામાં આવ્યો છે, તે ઉપર પૂરતું ધ્યાન અપાતું નથી, આપણાં પ્રાચિન પુસ્તકોનો અભ્યાસ થતો નથી, અને તેથીજ આપણા વૈદક શાસ્ત્રના જ્ઞાનનો દિવસો દિવસ લોપ થતો જાય છે ; અને તેથીજ સઘળાં મનુષ્યો અદ્યક્ષ વાળાં થતાં જાય છે. હાલમાં સઘળાં મનુષ્યોનું મન દરદ થયા પછી તે કેમ મટાડવું તે ઉપરજ ઢોડે છે, પણ તે થતું કેમ અટકાવવું તે ઉપર થોડાજ લક્ષ આપણા જણાય છે ત્યારે હવે દરદ થતાં કેમ અટકે તેનું વિવેચન આપવાની જરૂર છે. અને જ મનુષ્ય તે પ્રમાણે વર્તેશે તેને આયુષ્ય, આરોગ્ય અને યશની પ્રાપ્તિ થશે, (આ વિષયપર હાલમાં અમારા મીત્ર રા. જીરામ વિ. રઘુનાથ “ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર” નામનું માસિક ચોપાનિયું અંબઇમાં બહાર પાડે છે તે વાંચવાની અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ) કારણ કે તે પ્રમાણે વર્તવાના નિયમોમાં આપણી સંસારી સ્થિતિ કેમ સુધરે તેનું પણ યથાસ્થિત વર્ણન આવી જાય છે. ત્યારે હવે દરેક મનુષ્યે ઠીક રીતે વર્તવું જોઈએ તે સશાસ્ત્ર કહેવાનો આરંભ કરૂં છું.

કાલાર્થ કર્મણાં યોગા હીનમિથ્યા તિમાતૃકાઃ ।

સમ્યગ્યોગશ્ચ વિજ્ઞયો રોગારોગ્યેક કારણમ્ ॥

વર્ષા, ગ્રીષ્મ, શીત વિગેરે કાળ, શબ્દ સ્પર્શ વિગેરે અર્થ, અને કાયિક, વાચિક વિગેરે કર્મ એ સર્વનો હીન મિથ્યા, અને અતિ યોગ એ રોગનું કારણ બાણું તથા તેમનો સમાન યોગ એ આરોગ્યનું કારણ બાણું. દ્રષ્ટાંત—વરસાદનો હીન યોગ એટલે થોડો વરસાદ થવાથી અનાજ ખિલકુલ ઉત્પન્ન થતું નથી. મિથ્યાયોગ એટલે જોધએ તે વખત ન વરસે અને ન જોધએ તે વખત વરસે તેથી રોગનું કારણ બને છે. અતિ યોગ એટલે જોધએ તે કરતાં વધારે વરસવાથી પણ ઘણા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે; અને સમાન યોગ એટલે જોધએ તે પ્રમાણે-જ વરસવાથી આરોગ્યનું કારણ થાય છે. એજ પ્રમાણે અનંત પદાર્થોનો હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ કે સમાન યોગ રોગ તથા આરોગ્યનું કારણ બાણું. એ પ્રમાણે કાયિક, વાચિક અને માનસિક કર્મને માટે પણ સમજવું.

સ્વસ્થ માણસે આયુષ્યનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી પાછલી ચાર ધડી રાત હોય તે વેળા ઉઠવું. તે વખતનું નામ બ્રાહ્મ મુહૂર્ત છે. ઉઠ્યા પછી ઝાડે ઝપટે જઈ આવી તૂરા, તીખા અને કડવા સ્વાદવાળું દાતણ અવાળુને ઇજા ન થાય તેમ કરવું કારણ કે તૂરું દાતણ મોઢાને સાફ કરે છે, તીખું અડચી મટાડે છે, અને કડવું મોઢામાં જમેલા કફને સાફ કરે છે પણ જ માણસ અજીર્ણ, ઝાકારી, શ્વાસ, ઠાંસો કે તાવથી પીડાતો હોય, અને જ મનુષ્યને મુખપાક, છાતીનો રોગ, નેત્ર રોગ, માથાનો રોગ, કે કાનનો રોગ હોય તેઓએ દાતણ નહિ કરવું. દાતણ ટચલી આંગળીના ભાગ જવકું

જાડું અને ખાર આંગળા લાંબુ હોવું જોઈએ. જીભ સાફ કરવાને માટે સોના, રૂપા કે ત્રાંબાની પટીનો ઉપયોગ કરવો દાતણ કરી રહ્યા પછી ઠંડા પાણીથી ઢોગળા કરવા. એથી કફ, તૃષ્ણા, મળ અને મોઢાની અંદર શુદ્ધિ થાય છે. થોડા ઉના પાણીના ઢોગળા કરવાથી કફ, અરૂચી, દાતનું જડપણું મટે છે અને મોઢું હલકું થાય છે.

ત્યાર પછી સૂર્યોદય પહેલાં જ મનુષ્ય નાસિકા દ્વારા ત્રણ અંગૂલી પાણી પીએ તે બુદ્ધિમાન થાય છે તથા તેની આંખ ગરુડના સમાન તેજસ્વી થાય છે; અને ટુંકામાં સર્વ રોગથી વિમુક્ત થાય છે. સવારમાં નાકથી પાણી પીવું એ રસાયન છે એમ વૈદ્ય લોકો કહે છે. (રસાયન એટલે જરૂર તથા વ્યાધિને દૂર કરનાર.)

ત્યાર પછી સુરમાનું અંગન કરવું. (આ ઠેકાણે અમને કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે જ માણસને સુરમાનો ઉપયોગ કરવો હોય તેણે જામનગરમાં મળતા પી. એસ. ઠાકર સુરમાવાળાના સુરમાનોજ ઉપયોગ કરવો કારણ કે તે સુરમા નેત્રને અતિ હિતકારક છે.) સુરમાથી નેત્ર સારાં થઈ દ્રષ્ટિ સૂક્ષ્મ થાય છે, નેત્રમાં થતી ખરજ, મળ, દાહ, તથા ચિકટ પદાર્થનો નાશ થાય છે.

સુરમાનું અંગન કર્યા પછી તૈલ ચોળીને નહાવું. કારણ કે નહાવું એ વૃદ્ધપણું, થાક અને વાયુને હણનાર છે. તથા દ્રષ્ટિને નિર્મળ કરે છે, પુષ્ટિ કરે છે, આયુષ્ય વધારે છે, સુખેથી ઉંઘ આણે છે, ત્વચાને શોભાવમાન કરે છે અને શરીરને દૃઢ કરે છે. તેમજ નહાવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ઉત્સાહ અને બળ વધે છે. વળી ખસ, મેલ,

થાક, પરસેવો, આગસ અને દાહનો નાશ કરે છે. અને તૈલ ચોળીને નહાવાનું લખેલું છે તે એટલાજ માટે કે તૈલ એ કૃષ્ણ ને પુષ્ટ કરે છે, તેમજ પુષ્ટ ને પાતળા કરે છે. વળી તૈલ ઝાડો ખાંધે છે, કૃમિનો નાશ કરે છે, અને ટુંકામાં બધા રોગ મટાડવાને સમર્થ છે. નહાવામાં ઉના અને ટાઢા એ બન્ને પાણીનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. કહ્યું છે કે:—

उष्णां बुनाऽधः कायस्य परिषेको बलावहः ।

तेनैव चोत्तमांगस्य बलहृत् केश चक्षुषां ॥

અર્થ—ઉના પાણીએથી શરીરના નીચેના ભાગ ધોવાથી બળ વધે છે પણ માથા ઉપર જો ગરમ પાણી રેડ્યું હોય તો વાળ તથા નેત્રના બળનો નાશ થાય છે. માટે માથા ઉપર તથા મોઢા ઉપર હમેશાં ટાઢું પાણી રેડવું પણ અર્દિત વાયુના રોગવાળાને, નેત્ર, મુખ અને કાનના રોગવાળાને, અતિસાર, પેટ ચડવાનો રોગ, પીનસ અને અજીર્ણ રોગવાળાને તથા તરત જમેલાને નહાવું એ હાનીકારક છે.

નાદ્યા પછી કસરત કરવી. કારણ કે તેથી શરીર હલકું થાય છે, કામ કરવાનું સામર્થ્ય વધે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અને તે કસરત શીઆળામાં તથા વસંતઋતુમાં મુખ્યત્વે કરીને કરવી. અને બીજી ઋતુઓમાં ઘણી થોડી તથા હલકી કસરત કરવી. કારણ કે અતિ કસરત કરવાથી ક્ષય, પ્રતમક નામે શ્વાસ, રક્તપીત્ત અને સત્ત્વ હાની થાય છે. રક્તપીત્ત રોગવાળાએ, બાળકે, અજીર્ણવાળાએ, કસરત કરવી નહિ. બળવાન તથા ચિકાસવાળું ભોજન જમનારાએ અરધા બળથી કસરત કરવી. અને તે થાકતા પહેલાં પડતી

મુકવી. કસરત કરવાથી જલદીથી શરીર શિથિલ થતું નથી, તથા કસરત કરનાર માણસને જરા જલદીથી દબાવી દેતી નથી.

કસરત કર્યા પછી અન્ન સારી પેઠે પાચન થઈ ગયું હોય તો શરીરની પૃકૃતિને માફક આવે એવું તથા માપ પ્રમાણે ખાવું. ખોરાકમાં દૂધ બહુ ઉપયોગી છે. પોષણ કરવાનાં સધળાં તત્વો દૂધમાં રહેલાં છે. સ્ત્રી, ગધેડી, બકરી, ગાય અને લેંસ એઆનું દૂધ ઉત્તરોત્તર એકએકથી વધારે પૌષ્ટિક છે; તેમ પચવામાં વધારે ભારી છે. બકરી તથા ગધેડીનું દૂધ નાનાં બચ્ચાંને વધારે માફક આવે છે. બચ્ચાંને માટે ગાયનું દૂધ વાપરવું હોય તો થોડી સાકર તથા પાણી નાખી ખાવું. ઘણા રોગનો આધાર ખોરાક પર છે. વધારે ખોરાક ખવાય તો તે પચતો નથી. અને અજીર્ણ થાય છે. કાચું અનાજ ખાવાથી અપચો, ઝાડો, ચુંક, તથા મરડો થાય છે. પૃથ્વી ઉપર જુદી જુદી જાતનાં ધાન્યો થાય છે, તેમાંથી કેનો ઉપયોગ કરવો તે કહી શકાતું નથી, પણ જે દેશની જે પેદાશ તેનો ઉપયોગ કરવો. પણ સડેલ, જુનો, બગડેલ તથા વાશી ખોરાક ખાવો નહિ. ભૂખના પ્રમાણમાં ખાવું. જમ વધારે ખોરાક ખાધાથી વ્યાધિ થાય છે, તેમ કમી ખોરાક ખાધાથી પણ વ્યાધિ થાય છે. જમ ખોરાકથી વ્યાધિ વધે છે, તેમજ ખોરાકથી વ્યાધિ દૂર પણ થાય છે. ખોરાકની સાથે શાકભાજીની ખોરાકની પણ જરૂર છે, કારણકે તેથી કૃતલીક જાતના રોમ થતા અટકે છે. ખોરાક બરોબર ચાવીચાવીને ખાવો ભૂખથી વધારે ઠાંસીને ખાવું નહિ. દરરોજ મુકરર વખતે ખોરાક લેવો, અને તેનો વખત ઘડી ઘડી ફેરવવો નહિ, દરરોજ એકજ

જાતનું ભોજન લેવું નહિ. જમતી વેળાં મનને ખુશી રાખવું તથા થોડી તાત્પર્ય કરતા જવું. ઘણો થાક ચડેલો હોય ત્યારે ખોરાક લેવો નહિ. જમ્યા પછી તરત શરીરને ઢંચે મનને ઘણી મેહેનત આપવી નહિ. લાંબો વખત ભૂખ્યું રહેવું નહિ. જમ્યા પછી પંદર યા વીશ મિનિટ રહીને પાણી પીવું. અને તે શુદ્ધ પાણી પીવું. શુદ્ધ પાણી શરીરને સુખાકારી છે, અને અશુદ્ધ પાણી શરીરને દુઃખકારી છે. ખરાબ પાણીથી અજીર્ણ, અતિસાર, મરડો, ડાગળીઉં, વિષમજ્વર, ગડગુમડાં, પથરીનો રોગ, ચામડીના રોગો, વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જમ બંને તેમ વધારે સ્વચ્છ પાણીનો ઉપયોગ કરવો. જે પાણી કાદવથી મેલું થયેલું હોય તથા લીલ, ઘાસ, પાંદડાં, વિગેરેથી છવાઈ ગયેલું હોય, સૂર્ય કે ચંદ્રનાં કિરણ જનાપર પડતાં ન હોય, તરતનું વરસેલું, અસ્વચ્છ, માટી વિગેરે મિશ્ર થવાથી બદ્ધ થયેલ, લારે, ફીણવાળું, જેમાં જીવડા પડ્યા હોય તેવું, તડકે તપેલું, તથા અતિ ઠંડું પાણી પીવું નહિ જો નો જઠરાગ્નિ મંદ હોય, કે જો ગુદમ, પાંડુ, ઉદરરોગ, અતિસાર, અર્શ, ગ્રહણી, અને સોજે એવા રોગ હોય તેણે પાણી પીવું નહિ, પણ તરસ ન વેઠાયાથી પીવું પડે તો ઘણું થોડું પીવું. તન્દુરસ્ત માણસે પણ શરદ્ તથા ગ્રીષ્મઋતુ સિવાય બાકીના કાળમાં થોડું થોડું પાણી પીવું. રોગી માણસને પાણી પીવું પડે તો ઉકાળેલું પાણી ઠંડું થયા પછી પીવું. પાણી ભોજનના મધ્યમાં પીવું કારણ કે તેથી ધાતુ સમાનતાને પામીને શરીર સુખાકારી અવસ્થામાં રહે છે. ભોજનની અંતે પાણી પીવાથી આમાશયમાં કફની વૃદ્ધિ થઈને તે કફ

આમાશયની ઉપરની તરફ રહે છે. તથા કફની વૃદ્ધિ થવાથી શરીર જડું થાય છે. લોજન પહેલાં પાણી પીવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, એ રીતે અંતમાં પાણી પીવાથી કફ વધે છે, તથા પહેલાં પાણી પીવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, માટે લોજનના મધ્યમાં પાણી પીવું એ અલિપ્રાય છે.

વાયુસ્રાવ, ઝાડો, મૂત્ર, વિગેરેની શંકા હોવાથી તેને યજ્ઞાત્કારે પ્રેરવાં નહિ, તેમજ તેને અટકાવવાં પણ નહિ, કારણ કે વાયુ, ઝાડો, પેશાબ, છીંક, તરસ, ભૂખ, ઉંઘ, ઠંસો, મહેનતથી ચડેલો શ્વાસ, ખગાસું, આંસુ, અને વીર્યપાત એ અટકાવવાથી મનુષ્ય વ્યાધિગ્રસ્ત થાય છે; તે એવી રીતે કે વાયુ અટકાવવાથી ગોળો ચડવાનો વ્યાધિ, ઉદાવર્તની પીડા, ગ્લાની, વાયુ, એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; નેત્રનું તેજ અને જઠરાગ્નિ નાશ પામે છે; તથા છાતીના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ઝાડો રોકવાથી કુલાના માંસમાં દરદ, સળેખમ, માથું દુઃખવું, શરીરના ઉપરના ભાગમાં વાયુનો પ્રકોપ, પરિકર્ત, છાતીનું ભીસાવું, મોઢેથી ઉલટી, અને ઝાડો પડવો એ રોગો પ્રાપ્ત થાય છે. મૂત્ર રોકવાથી શરીરમાં કળતર, પથરી, પેડું, ઉપસ્થ અને અંડકોષ એ જગોએ વેદના વિગેરે રોગને પ્રવેશનો રસ્તો મળે છે. ઝોડકાર રોકવાથી અરૂચી, કંપ, છાતી અને હૃદયનું ભીસાવું, પેટ ચડવું, ઠંસો, હેડકી, વિગેરે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. છીંક રોકવાથી માથું દુઃખવું, ઈંદ્રિયાની નબળાઈ તથા અર્દિત નામે વાયુનો રોગ થાય છે. ભૂખ રોકવાથી અરૂચી, ગ્લાની અને કૃશતા ઉપજે છે; જઠરમાં શૂલ થાય છે, અને ફેર આવે છે. તૃષ્ણા રોકવાથી શોષ, શરીરની શીતળતા;

બહેરાપણું, મોહ, ચક્રી, અને હૃદયનો રોગ થાય છે. નિદ્રા રોકવાથી મોહ, માયું, તથા આંખો ભારે થાય છે. ઠંસો રોકવાથી ઉધરસ, શ્વાસ, અચ્ચી, હૃદયનો રોગ, અને હેડકી થાય છે. શ્વાસ રોકવાથી ગુદમ, હૃદયનો રોગ અને મોહ ઉપજે છે. બગાસું રોકવાથી છીંક રોકવાથી જ રોગ ઉપજે છે તે થાય છે. આંસુ રોકવાથી શળેખમ, આંખમાં માથામાં અને હૃદયમાં પીડા, મન્યાસ્તંભ નામે વાત રોગ, અચ્ચી, ભ્રમ, અને ગુદમ ઉપજે છે. ઉલટી રોકવાથી રતવા, ઠોઢ, આંખનો રોગ, ખસ, પાંડુરોગ, તાવ, ઠંસો, શ્વાસ, હેડકી, તથા મોઢા ઉપર ખીલ તથા સોજે થાય છે. વીર્ય રોકવાથી વીર્યનું ઝરવું, ગુદ્ય અવયવોમાં વેદના, સોજે, તાવ, હૃદયની પીડા, પેશાબનો અટકાવ, શરીરનાં અંગોમાં કળતર, અંડકોષની વૃદ્ધિનો રોગ, પથરીનો રોગ, અને નપુંસકપણું, એવા વ્યાધિ ઉપજે છે.

પાંચ રાત્રી વ્યતીત થયા પછી નખ ઉતરાવવા, મુછ કતરાવવી તથા હજમત કરાવવી. તેથી પુષ્ટિ, ધન, આયુષ્ય, અને કાન્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ યાદ રાખવું કે નાસિકામાંથી કદિપણ બાળ છુટાવવા નહિ, કારણ કે તેથી જલદીથી દ્રષ્ટિ મંદ થાય છે.

હમેશાં માણસને શરીરમાં ચાર જાતની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તે એ કે, ભૂખ, તરસ, ઉંધ અને મૈથુન ઇચ્છા; તેમાં ભોજનની ઇચ્છા બંધ પડવાથી આળસ, અચ્ચી, શ્રમ, આંખનું દુર્બલપણું, ધાતુનો દાહ, અને બળનો ક્ષય થાય છે.

તરસ તથા ઉંધ વિષે આગળ લખાઇ ગયેલું છે. અસહ્યતાના કરથી મૈથુન ઇચ્છા વિષે બોલવું બંધ રાખું છું.

મનુષ્યે સવાર સાંજ બે વખત ભોજન કરવું. વયમાં જન્મવું નહિ. ભોજનનું પાત્ર સોનાનું, રૂપાનું, કાંસાનું, પીતળનું યથાશક્તિ રાખવું. પણ માટીના વાસણમાં કદિ જન્મવું નહિ. કારણકે એ અલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરનાર છે. ભોજનની શરૂઆતમાં થોડુંક મીઠું તથા આદુ ખાવું, તેથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, રૂચિ કરે છે, જીંહા તથા ગળાના દોષનું શોધન થાય છે. ભોજન અતિ ઉનું તથા અતિ ટાઢું ન હોવું જોઈએ. ગુરૂઅન્ન અરધું પેટ ભરાય તેટલું ખાવું, તથા લઘુ અન્ન તૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધી ખાવું. ભોજન કરતી વખત બહુ ન બોલવું તથા દોષર્ત નિંદા કરવી તથા સાંભળવી નહિ. પેટના બે ભાગ અન્નથી ભરવા એક ભાગ પાણીથી ભરવો, તથા ચોથો ભાગ વાયુના ફરવા હરવા માટે ખાલી રાખવો. અતિ પાણી પીવાથી અન્ન પચતું નથી, તેમજ ન પીવાથી એજ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખનાર પુરૂષે થોડું થોડું પાણી વારંવાર પીવું.

ત્યાર પછી શરીરને અતિ શ્રમ ન પડે તેમ આગસથી રહિત થઇ વ્યવહારનાં કાર્યો કરવાં. જમ્યા પછી તરત કદિ ઉંધવું નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી કફ દોષે છે. અને અગ્નિનો નાશ થાય છે. જમી લીધા પછી ધીરે ધીરે સો પગલાં ચાલવું, તેથી શરીરને સુખ થાય છે. શયન ડાબી બાજુએ કરવું, શ્રીષ્ઠ ઋતુસિવાય બીજી દોષ પણ ઋતુમાં દિવસે સુવું નહિ.

આયુષ્યના ક્ષયના ભયથી માણસે કદિ પણ દિવસમાં સ્ત્રીસંગ કરેલા નહિ. શ્રુતિ કહે છે કે:—

દિવા મૈથુનં વર્જयेत् ક્લીબા અલ્પવીર્યા
અલ્પાયુષાશ્ચ પ્રમૂયન્તે તસ્મા દેતત્ વર્જयेત્ ॥

અર્થ—દિવસે મૈથુનનો ત્યાગ કરવો, કારણ કે તેથી ન-પુંસક, અલ્પવીર્ય વાળાં તથા અલ્પાયુષ્ય વાળાં છોકરાં ઉત્પન્ન થાય છે. ખીજા ઠેકાણે સ્મૃતિમાં લખેલ છે કે:—

ઉન ષોડશ વર્ષાયા મપ્રાપ્તઃ પંચવિશતિમ્ ॥
યદ્યાધત્તે પુમાન્ ગર્ભં કુક્ષિસ્થઃ સવિપદ્યત્તે ॥
જાતો વાન ચિરં જીવેત્ જીવેદ્વાદુબલૈર્દ્રિયઃ ॥

અર્થ—સોળ વર્ષની અંદર ઉપરની સ્ત્રીમાં પચીસ વર્ષે નહિ પહોંચેલ પુરૂષ જો ગર્ભાધાન કરેતો જ બાળક ઉત્પન્ન થાય છે તે લાંબો વખત જીવતું નથી. અથવા જીવે તો તેની ઈન્દ્રિ-ઓ દુર્બળ હોય છે.

તસ્મા દર્શતં બાલાયાં ગર્ભાધાનં ન કારयेત્ ॥

તેટલા માટે અત્યંત બાળક સ્ત્રીમાં ગર્ભાધાન કરવું નહિ તેમજ

અતિ વૃદ્ધાયાં દીર્ઘ રોગિણ્યાં અન્યેનવા
વિકારેણ ઉપમૃષ્ટાયા ગર્ભાધાનં નૈવ કુર્વીત ॥
પુરુષસ્યાપ્યેવં વિધસ્યત એવ દોષા સંભવન્તિ ॥

અતિ વૃદ્ધ, ધણા કાળથી રોગિણી, અથવા એવા ખીજા કાઠપણ વિકારથી યુક્ત સ્ત્રીમાં ગર્ભ ધારણ કરવો નહિ. એ પ્રમાણે પુરૂષનું પણ સમજવું. આ ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે

પુરૂષે ક્યારે પરણવું તથા સ્ત્રી પુરૂષવચ્ચે કેટલા વર્ષનો તફાવત રાખવો જોઈએ. પણ હાલમાં તે પ્રમાણે કાંઈ વર્તતું નથી, અને તેથીજ આપણી આર્યપ્રજા દુર્બળ થતી જાય છે. આ વિષે લખવા માંડીએ તો પારજ ન આવે માટે પાછો મારી મૂળ મતલબ ઉપર જઈ છું.

નવું અન્ન, જમવામાં દૂધનો ખોરાક, ધી, તથા ઉને પાણીથી નહાવું એ પ્રાણને આપનારાં છે. તથા વૃદ્ધ સ્ત્રી, તાબું દહિ, ખાતઃકાળમાં મૈથુન તથા નિદ્રા એ જલદીથી પ્રાણનો નાશ કરનાર છે. બધી ઋતુમાં ત્રીજી ત્રીજી દિવસે મૈથુન કરવું તથા ઉનાળામાં પંદર પંદર દિવસે મૈથુન કરવું પુરૂષે સ્ત્રીસંભોગ સંધ્યાકાળ, ખાતઃકાળ, અમાવાસ્યા, પૌર્ણિમાં, ગાંધ છોડતી વખત, મધ્યરાત્રીએ એ વખતે કદિ કરવો નહિ. ખુબ જમેલાએ, દરદીએ, તૃષાત્તે કે બાળકે મૈથુન કરવું નહિ. રજસ્વાલા, મલિન, કદરૂપી, વર્ષે મોટી, રોગ પીડીત, વ્યંગ, દ્રેષ કરનારી, ચોની રોગથી યુક્ત, સગોત્ર, ગુરૂપત્નિ, પરસ્ત્રી, વિરક્ત, એવી સ્ત્રીઓ મૈથુનના કામમાં અયોગ્ય છે. ગર્ભીણી સ્ત્રીને છ માસ સુધી ભોગવવી. પ્રસવ થયા પછી બે મહિને સ્ત્રી સંગ કરવો. રજસ્વલા સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરવાથી નેત્ર તથા કાન્તિનો નાશ થાય છે. ગર્ભીણી સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરવાથી ગર્ભને ઘણી પીડા થાય છે. રોગી સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરવાથી બળનો ક્ષય થાય છે. અતિ મૈથુન કરવાથી ઉધરસ, જ્વર, દમ, કૃષપણું, પાંડુરોગ, ક્ષયરોગ, વિગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

સર્વ પ્રાણીઓની તમામ પ્રવૃત્તિઓ સુખને અર્થે માનેલી છે, અને સુખ ધર્મ વિના મળતું નથી. માટે ધર્મમાં

તત્પર રહેવું. આપણું સુખ ઇચ્છનાર મિત્રોનું પ્રેમથી સેવન કરવું, તથા શત્રુઓથી વેગળે રહેવું, પ્રાણીઓનો ધાત, ચોરી તથા વ્યભિચાર એ ત્રણ પ્રકારનું કાયિક પાપકર્મ; તથા ચાડી-આપણું, કઠોર વચન, અસત્યવચન અને અમર્યાદ ભાષણ એ ચાર વાયિક કર્મ; પ્રાણીની હિંસા કરવાનો વિચાર, અદેખાઇ, શાસ્ત્રદ્રષ્ટિએ વિપરીત જણાય તે ઘાટ, એ ત્રણ માનસિક પાપ, એમ દશ પ્રકારનાં પાપ કર્મ શરીર વાળી અને મન વડે થાય છે તે તજવાં. જેને કાંઈ જીવીકા ન હોય, જેઓ વ્યાધિ અસ્ત હોય, તથા જેઓ કાંઈ દુઃખ આવી પડવાથી શોકાતુર હોય તેમની શક્તિ પ્રમાણે સંભાવના કરવી. કીડા અને કીડીઓ સરખાંને પણ હુમેશાં પોતાના સમાન જેવાં મતલબ કે સુખ દુઃખાદિક લાગણીઓમાં તેઓ પણ પોતાના સમાનજ છે, એમ જાણી તેમના પ્રત્યે વર્તવું. કીડી કીડાને પણ આત્મસમાન ગણવાં તે પછી પણ પક્ષી અને મનુષ્ય પ્રત્યે તેવી વર્તણૂક રાખવી એ તે સ્પષ્ટજ છે. દેવ, ગાય, બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધ, વૈધ, રાજા અને અતિથી એમનું પૂજન કરવું. વૃદ્ધ એટલે કેવળ વયોવૃદ્ધજ ન સમજવા, પણ શીળ વૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ વિગેરે પણ જાણવા. રાજા શબ્દ વડે તેણે અધિકાર આપેલા પુરૂષો પણ જાણવા. યાચકને ના કહી વિમુખ કરી કાઢવો નહિ. તેનું અપમાન ન કરવું. શત્રુ અપકાર કરવામાં તત્પર હોય એમ છતાં તેના પર ઉપકાર કરવાની ટેવ રાખવી. ઉપકાર કે અપકાર કરવામાં સર્વદા ઢાઢ સફળ થતું નથી. પણ તેવો પ્રસંગ મળી આવે છે ત્યારેજ ખની આવે છે. માટે ઉપકાર કરવાની તક ઈશ્વર કૃપાએ મળી આવે તો

તે શત્રુ પ્રત્યે હોય તથાપિ ખોવી નહિ, પણ ઉપકાર કરી લેવો.

સંપત્તિ વિપત્તિમાં સદા એક સરખું મન રાખવું, એટલે સંપત્તિમાં હર્ષ ન પામવો, કે મદાંધ ન થવું, તેમ વિપત્તિમાં શોક ન રાખવો કે દીન ન થવું.

ઈર્ષ્યા હેતુ ઉપર કરવી, ક્રૂણ ઉપર નહિ; મતલબ કે વિદ્યાદિ ગુણથી માન મળે છે તો વિદ્વાનનું માનભંગ કરવાની ઈચ્છા ન રાખતાં તે માનનો હેતુ જ વિદ્યા.તે પોતાનામાં લાવી તેના બરોબર થવા ઈચ્છા રાખવી. એમ કરેલી ઈર્ષ્યા કુર્ગુણ નહિ પણ ગુણરૂપ થાય છે.

પ્રસંગ આવેજ બોલવું; અને તે હિતકાર થોડુંજ, સાચું તથા કર્ણપ્રિય બોલવું; પ્રથમ બોલનાર થવું, હસમુખા, સદાચરણી તથા દયાથી કામળ થવું. એકલા સુખ ભોગવી ખુશી ન થવું. સર્વ જગોએ વિશ્વાસુ તેમજ વહેમી પણ ન થવું. ક્રોધ માણસ મારો શત્રુ છે કે ફલાણાનો હું શત્રુ છું, એમ ક્રોધ દિવસ કોઈની આગળ પ્રગટ ન કરવું. પોતાનું કે પારકું અપમાન થયું હોય તે પણ પ્રગટ ન કરવું. સામા માણસની પ્રકૃતિ જોઈને જ માણસ જમ ખુશી થાય તેમ તેની સાથે વર્તવું. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેમાં એકે ન થતું હોય એવો ઉદ્ધમ કરવો નહિ, આચારમાં મધ્યમ માર્ગે ચાલવું. એકાદ જગોએ છેકજ આશક્તિ કરો દેવી નહીં. મૈત્રી સારા પુરૂષો તેમજ નઠારા પુરૂષો સાથેજ રાખવી. ઉદ્ધમથી કદી પાછા હઠવું નહિ મનના વેગ તેમજ સ્વભાવિક વેગને ધારણ કરવા નહિ. ઈંદ્રિઓને પીડા આપવી નહિ; તેમ તેઓને અતિ લડાવવી નહિ. બળવાનની સાથે યુદ્ધ ન કરવું. માથે ભાર કદી

ઉપાડવો નહિ. શત્રુનું તથા ગુણિકાનું. અન્ન કદીપણ ખાવું નહિ. ડાઘનું જમીન થવું નહિ. ખોટી સાક્ષી આપવી નહિ. જીહું કદિ બોલવું નહિ જીગારીથી દુર રહેવું. સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ ન કરવો તથા તેમને સ્વતંત્રતા આપવી નહિ. એ પ્રમાણે સદાચારમાં તત્પર રહી દિવસ ગુજારવા.

ચિકિત્સા પ્રકરણ.

ધણા મનુષ્યો એમજ સમજે છે કે જે આયુષ્ય હોય તો ચિકિત્સાની કાંઈ જરૂર નથી; કારણ કે આયુષ્ય એજ જીવવાના કારણરૂપ છે, માટે ચિકિત્સાની શી જરૂર છે? પણ તેઓ સમજતા નથી કે આયુષ્ય હોય તોપણ ચિકિત્સાનું રૂળ વેદના અટકે એ છે. તે વિષે ચરક નામના વૈદ્યશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે:—

સતિ ચાયુષિનો પાયં વિનોત્થાતું ક્ષમોરુજી ॥

દાર્શિત શ્વાત્ર દ્રષ્ટાંતઃ પંકલમ્નો યથાગજઃ ॥

અર્થ—આયુષ્ય છતાં પણ રોગી ઉપાય કર્યા વિના ઉઠી શકતો નથી. જમ કાદવમાં ડાઘ હાથી ધુંચી ગયો હોય તે જમ નીકળી શકતો નથી. માટે આયુષ્ય છતાં જે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો રોગી મરણ પામે છે. વળી કેટલાએક વૈદ્યશાસ્ત્રીઓના એવા મત છે કે દરદી શ્વાસ લેતો હોય તોપણ ચિકિત્સા તો કરવી. એની મતલબ માત્ર એટલીજ સમજવી કે જે દરદના અસાધ્યપણામાં સંદેહ હોય તેની ચિકિત્સા કરવી; પણ શાસ્ત્રદ્રષ્ટિથી અને અનુભવથી જે અસાધ્ય જણાય તો તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. કારણ કે કહ્યું છે કે:—

સદવૈદ્યાસ્તેનયેડસોધ્યાનારમન્તેચિકિત્સિતુમ્ ॥

જેઓ અસાધ્યની ચિકિત્સા કરવાનો આરંભ ન કરે તેઓનેજ સારા વૈદ્ય જાણવા એવું શાસ્ત્રનું વચન છે.

વૈદ્ય જે પદાર્થથી રોગને મટાડે તે પદાર્થ ઔષધ કહેવાય છે. તે ઔષધ કેવું હોવું જોઈએ તે વિષે આગળના વિદ્વાન વૈદ્યોનો નીચે પ્રમાણે મત છે:—

જે ઔષધ સારી જગામાં ઉત્પન્ન થએલું, સારા દિવસમાં લીધેલું, થોડી માત્રા છતાં ઘણો ગુણ કરનારું, યોગ્ય ગંધવાળું, યોગ્યવર્ણવાળું, દોષને હણનારું, શરીરમાં ગ્લાની નહિ આપનારું, અને વધારે દેવાઈ જાય તોપણ વિકાર વગરનું હોય તે ઔષધ જોઈ વિચારીને સમયસર દેવામાં આવે તો તેથી ગુણ થાય છે.

વ્યાધિની ગુરૂતા તથા વ્યાધિની અદ્યપતા, આકૃતિ, ધૈર્ય, અને દેહ તથા બળ અને નિર્બળતાના પ્રમાણમાં વિપરિતપ્રણે દેખાય છે માટે વૈદ્યે સાવધાન થવું જોઈએ. જે નામનાજ માત્ર વૈદ્ય હોય છે તે વ્યાધિની આકૃતિ માત્ર જોઈને ગુરૂવ્યાધીને લઘુ માને છે તથા દોષ બહુ અદ્ય છે એમ માની ચિકિત્સા કરવામાં ભૂલ ખાય છે; અને વ્યાધી ભારે છતાં પણ અદ્ય વ્યાધિને યોગ્ય હલકું તથા ઓછું ઔષધ આપે છે. આ પ્રમાણે લઘુ વ્યાધીને આકૃતિ માત્રથી ભારે વ્યાધી માની ભારે વ્યાધિને યોગ્ય ઔષધ આપે છે અને એમ થવાથી રોગીનું અહિત થાય છે. એ પ્રમાણે રોગીની ગતિ ન જાણી શકાય એવી છે. માટે નિરંતર આયુર્વેદના અભ્યાસમાં તત્પર રહી તેને અનુસરી તથા પોતાના બુદ્ધિબળથી રોગનો નિશ્ચય

કરી એવું ઔષધ આપવું કે જથી રોગ નિરૂપિત થઈ જાય. ઔષધ ખાવાના દશ કાળ વૈદકશાસ્ત્રમાં કહેલા છે. ૧ ઔષધ ખાઈને પચી ગયા પછી અન્ન ખાવું. ૨ ઔષધ ખાઈને તરતજ અન્ન ખાવું, ૩ ભોજનના મધ્યમાં ઔષધ ખાવું, ૪ ભોજનના અંતમાં ઔષધ ખાવું; ૫ એક કોળીયો ખાઈને ઔષધ ખાવું; પછી બીજો કોળીયો ખાઈને ઔષધ ખાવું; એ પ્રમાણે અઢક કોળીયા પછી ઔષધ ખાવું, ૬ કોળીયા ભેગું ઔષધ ખાવું. ૭ આખો દિવસ વારંવાર ઔષધ ખાવું. ૮ ભોજનની સાથે ભેળવીને ઔષધ ખાવું. ૯ જમ્યા પહેલાં અને જમ્યા પછી ઔષધ ખાવું. ૧૦ રાત્રે સુતી વખતે ઔષધ ખાવું.

જે રોગમાં કફ ક્રોધો હોય અને રોગ બળવાન હોય, તથા રોગી પણ બળવાન હોય તથા ઔષધ ખાધા પછી તે પચી જાય ત્યારે અન્ન ખાવું. અપાનવાયુ ક્રોધો હોય ત્યારે ઔષધ ખાઈને તરત ભોજન કરવું; સમાન વાયુ ક્રોધો હોય ત્યારે ભોજનની મધ્યમાં ઔષધ ખાવું; વ્યાન વાયુ ક્રોધો હોય ત્યારે ભોજનની અંતમાં ઔષધ ખાવું; પ્રાણવાયુ ક્રોધો હોય ત્યારે કોળીએ કોળીએ ઔષધ ખાવું; ઓઢારી, હેડકી, તરસ શ્વાસ, ઠંસો, વીગેરે રોગોમાં વારંવાર ઔષધ ખાવું. નાના પ્રકારની અરુચિમાં અન્નની સાથે ઔષધ ખાવું. કંપ વાયુ, અક્ષેપનામે વાયુ, અને હેડકીના રોગમાં રોગીએ હલકું અનાજ ખાવું. તથા ભોજનની પહેલાં અને પછી ઔષધ ખાવું. કઠના ઉપલા ભાગમાં રોગ થયો હોય તો રાત્રે સુતી વખતે ઔષધ ખાવું.

ઔષધો, તેના ગુણ, બનાવટ, તથા માત્રા.

અજમા—ઉપયોગ—ચૂંક, અજીર્ણ, પેટનાવાયુ, ઉલટી, અજીરણથી થએલો ઝાડો, કોલેરાનો ઝાડો, વગેરે દરદો ઉપર અપાય છે. માત્રા વાલ પ. ઝીણો ભૂંડા કરી પાણી સાથે ઉતારી જવો.

અતિવિષની કળા—(અતવશેકની કળી) મુખ્યત્વે કરીને સતતજવર અને આંતરીઆ તાવ ઉપર વપરાય છે, તથા ચૂંક, ઉલટી, તૃષા, કરમ, હરસ વગેરે દરદો ઉપર અપાય છે. માત્રા—મોટા માણસને માટે તાવમાં વાલ પ ઉના પાણી સાથે દરેક ત્રણ ત્રણ કલાકે તાવ હોય ત્યાં સુધી આપવું છોકરાંનાં દરદો જવાં કે, તાવ, ઉધરસ, દમ, શ્વાસ, ભરાધ આવવું, વિગેરે ઉપર વાલ ૧ ભૂંડા કરી મધ સાથે મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું આ દવા બાળકોના દરદો માટે અતિ ઉત્તમ છે.

અક્રીણુ—ઉપયોગ—ઝાડો, ઉલટી, ખાંસી, દમ વીગેરે ઉપર અપાય છે. હરસ દૂઝતા હોય અને તે જગાએ સોજે હોય અને હાથ લગાડવાથી મૂળદ્વાર ગરમ લાગતું હોય તો ચોખ્ખાના લોટમાં થોડું અક્રીણુ મેળવી પોટીસ બનાવી ખાંધવી; તેથી સોજે ઉતરે છે, અને દુઃખ ઓછું થાય છે ઉના પાણી સાથે થોડું અક્રીણુ મેળવી તે પાણીનો શેક કરવાથી દુઃખતી આંખો મટે છે અને આંખનો સોજે ઉતરે છે. દાઢનો કાતર પડી દુખાવો થયો હોય તો એક ધઉંના દાણાભાર અક્રીણુને કાતરમાં મૂકી રાખવું અને લાળ બહાર કાઢી નાખવી. કાનમાં ચસકા નીકળતા હોય તો એક ભાગ અક્રીણુ

અને દશ લાગ મીઠું તેલ મેળવી તે તેલને ગાળી લઈ તેનાં બે ત્રણ ટીપાં કાનમાં નાખવાં.

દરેક જાતના વા, કમરનો દુખાવો, ગાલપથોરાં, લયક વીગેરે દરદો ઉપર એક લાગ કપુર, ચાર લાગ મીઠું તેલ, અને એક લાગ અફીણુ સાથે ચોળવી દુખતા લાગ ઉપર સહન થાય તેમ ચોળવું આ તેલ મોટી ઉધરસ થએલ છોકરાંને વાંસાપર ધસવાથી ઘણો ફાયદો કરે છે સાદા ઝાડા તથા લોહીના ઝાડા ઉપર એક વાલ અફીણુ અને છ વાલ અતવસેકની કળીનો ભૂકા મધમાં મેળવી ચોવીશ ગોળી વાલવી અને તેમાંથી એક ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવી. ખાંસીને માટે પણ આ ગોળી ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. કાંઠપણ અકસ્માતથી પ્રસવ થયો હોય, અને તેથી રૂધિરસ્રાવ અને વેદના બહુ થતાં હોય તો ફક્ત એકવાલ અફીણુની છ ગોળી કરી દર ત્રણ ત્રણ કલાકે અફીણુ ગોળી આપવી. આંચકી ઉપર ઉપરની ફક્ત અફીણુની ગોળી મોટા માણસને કલાકે કલાકે તથા બાળકને બે કલાકે એક એક આપવાથી ઘણું જ ફતેહ મંદ પરીણામ આવે છે. મધુપ્રમેહમાં પણ ઉપરની ગોળીથી ઘણો સારો ફાયદો થવાનો સંભવ છે. છોકરાંને આમણુ (પુંઠ) નીકળતી હોય તો અરધો વાલ અફીણુ તથા એક વાલ ઠોકમનું ધી સાથે મેળવી ગોળી ખાંધી મૂળદ્વારમાં ચડાવવી. તેથી આમણુ બેસી જાય છે. એજ ગોળી મૂળદ્વારમાં રાખવાથી હરસનું દૂઝવું બંધ થાય છે.

આકુટો-ઉનાળામાં આકડાનાં મૂળીઆં કાઢી ઘોઘ સાફ કરી છાંચે સૂકવી ઉપરની છાલ કાઢી લેવી. પછી છા-

લનો ભૂકા કરી તે ભૂકા મળ્યુત યુચ વાળી ખાટલીનાં રાખી મૂકવો. ઉપયોગ—ઉલટી કરાવવી હોય તો આ ભૂકા આશરે છ વાલ મોટી ઉમરના માણસને ગરમ પાણીમાં આપવો, તેથી ઉલટી બહુ થાય છે. વળી એજ ભૂકા વાલ ચરધો મધ સાથે આપવાથી વાતરકત (પત) ઉપદંશ, નખળાઇ, ઝાડો, મરડો, સંધીવા આંચકી વીગેરે દરદોને દૂર કરે છે. વળી આ ભૂકા વાલ ૩ ચરધી રતી મધ સાથે મેળવી ચાટવો. તેથી તરતનો થએલો લોહીનો ઝાડો દૂર થાય છે. આ દવા ખાધા પછી એક કલાક સુધી પાણી પીવું નહિ, તથા બિછાનામાં ચતું સુધ રહેવું. આ આકડાની છાલનો ભૂકા વાલ ૧ તથા અફીણ વાલ ૧ મધ સાથે મેળવી છ ગોળી કરી તેમાંથી એક એક સાંજ સવાર ઉપર લખેલા દરદો ઉપર આપવી.

ચેરંડીઉં તૈલ—ચેરંડ તૈલ ઘણીજ સરસ જીલાયની દવા છે. મુખ્યત્વે કરીને બચ્ચાંચાને માટે અને પ્રસવ થયા પછી સ્ત્રીચાને માટે ઘણું ઉપયોગી છે. એકથી દશ વર્ષની અંદરનાં છોકરાંને માટે ૩. ૧ ભાર દૂધ સાથે પીવું. અને મોટી ઉમરના માણસે ૩. ૨ના ભાર દૂધ સાથે પીવું બાળકને બીજો ડાઘ જતનો જીલાય નહિ આપતાં ફક્ત ચેરંડ તૈલનો જીલાય આપવો. વા ના દરદવાળાને દર અઠવાડીએ ચેરંડ તૈલનો જીલાય આપવો. ચેરંડ તૈલને દેશી વૈઘકશાસ્ત્ર ‘વાત ગજકેસરી’ કહીને બોલાવે છે. (વાતરૂપી હાથી તેનાપર જમ કેસરીસિંહ તેમ) અજીર્ણ ચૂક મળાવરોધ, ગુલ્મ, મરડો, ત્વચારોગ, ઇત્યાદિ રોગોપર તૈલનો જીલાય ઘણેજ ફતેહમંદ છે.

કર્પીલો—આ દવા ઝીણા કરમ ઉપર તથા ચપટા કરમ,

જને અંગ્રેજીમાં ટિનિયા અને ટેપવર્મ ન્કરીને બોલાવે છે તેને માટે ઘણી ઉપયોગી છે. મોટી ઉમરના માણસને તોલો અરધ મધ સાથે આપવી, તેથી ઝાડો ખુલાસેથી આવે છે તથા તેની સાથે થોડો મરડો તથા ઝાકારી પણ આવે છે, અને ઘણું કરીને ચોથા ઝાડામાં જીવડા મુવેલ સ્થિતિમાં બહાર નીકળી જાય છે.

કપૂર—કપૂરનાં તેલની બનાવટ—એક ભાગ કપૂર તથા ચાર ભાગ મીઠું તેલ, બન્ને સાથે મિશ્રણ કરવાં. આ તેલ જીનો સંધીવા, કમરનો દુખાવો, સાંધાનો સોજો, ગાંઠાનો સોજો, લચક, કચર, અને ઘણું કરીને સ્ત્રીઓ જ્યારે સગર્ભા તથા રજસ્વલા થાય છે ત્યારે તેમને કમરમાં જ દુખાવો થાય છે તેનાપર ઘણું ઉપયોગી છે. આ તેલ સાંજ સવાર દશ મિનિટ સુધી દુખતા ભાગ ઉપર સારીપેઠે ચોળવું. જીના સંધીવાવાળાએ છ વાલ કપૂર અને એક વાલ અક્ષીણ સાથે મેળવી તેની છ ગોળી કરવી; અને તેમાંથી હમેશાં એક એક સાંજ સુતી વખત ગળવી. આ ગોળીથી ઘણાજ પરસીનો છૂટે છે, અને દરદ શાંત થાય છે. આ ગોળીથી જ્યારે ઘણા પરસીનો થાય ત્યારે કપડાં બદલવાં દમને માટે અરધ વાલ કપૂર અને અરધો વાલ હીંગ બન્ને સાથે મેળવી એક ગોળી કરવી. આ ગોળી ત્રણ ત્રણ કલાકે દમના દરદીને દમ ચડેલ હોય ત્યારે આપવી. વળી આ ગોળી છાતીના અતિશય દુખાવાને શાંત કરે છે. ઉપર બતાવેલી કપૂર અને અક્ષીણની ગોળી બધી જાતના ધાતુ વિકારના રોગો ઉપર હંમેશા અરધી અરધી સાંજ સુતી વખત આપવી. તેમજ એ ગોળી પ્રમેહનાં

દરદમાં બ્યારે નસનેન દુખાવો અથવા તાણ થાય છે ત્યારે આપવી. તેથી નસને દુખાવો તરત શાંત પામે છે, અને તાણ આવતું નથી. અરધી ગોળીથી કાયદો ન થાય તે એક એક ગોળી આપવી. સ્ત્રીઓને ગર્ભાશય અને સ્ત્રીઅંડમાં ચસકા આવતા હોય ત્યારે ફક્ત એક વાલ કપૂરની ગોળી ગુલ્ય લાગમાં પેરવી.

પ્રસવ થયા પછી કાઠ વખત સ્ત્રીઓને આંચકી થઈ આવે છે, ત્યારે રૂ. ૨૫ ભાર એરંડતૈલ લઈ તેમાં એક વાલ કપૂર મેળવી ગરમ પાણી સાથે પાવું. જીર્ણજ્વર, અછબડાં, તાવ, શીળી, અને ઓળીમાં બ્યારે દરદી બકે છે, ઉંધ આવતી નથી, અને સન્નિપાત જવાં ચિન્હ જણાય છે ત્યારે ઉપર ખતાવેલી કપૂર અને હિંગની ગોળી દરેક ત્રણ ત્રણ કલાકે એકેક આપવી ઘણા લાંબા કાળ સુધી ખીટલામાં પડી રહેવાથી શરીરમાં ભાઠાં પડે છે ત્યારે થોડા કપૂર સાથે દેશી દારૂ (અરક) અથવા ખાંડી મેળવી તે ભાગ ધોવાં.

કરીઆતુ—ઉત્તમ, કડવી, પૌષ્ટિક, દવા છે. સઘળી જાતની નબળાઈ, અજીર્ણ, અગ્નિમંદ, વગેરે દરદો ઉપર કરીઆતાનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે કરવો.

કરીઆતાનો અધકચરો ભૂકા એક ભાગ લઈ વીશ ભાગ ઉના છણુછણુતાં પાણીમાં નાંખી ઉતારવો. ઈંચા પછી પાણી ગાળી લેવું. તેમાંથી સવાર સાંજ રૂ. ૨૫ ભાર પીવું.

કાથો—(કેવડીઓ કાથો) તાવ વિનાના સાદા ઝાકામાં ઘણો ઉપયોગી છે. બે વાલ કાથાનો ભૂકા, અને તેટલીજ તજ મધ અથવા ગોળ સાથે મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત

આપવું. અને સાંજની વખતે આપવાની આ દવામાં અરધી રતી અકીણ મેળવીને આપવું. આ દવા પુખ્ત ઉમરના માણસને માટેજ છે. બાળકને આપવી હોય તો અરધો વાલ કાથાનો ભૂકા અને અરધો વાલ તજનો ભૂકા મધ અથવા ગોળ સાથે મેળવી આપવું.

કાઈ પણ જાતની પરાની દવાથી મોઢામાંથી લાળ પડતી હોય અથવા મોઢાંમાં ચાંદાં પડ્યાં હોય અથવા અવાળુ ચડ્યાં હોય તો કાથાનો એક નાનો કટકો મોઢામાં રાખવો. તેમજ સાદ બેસી ગયો હોય તો ગરમ પાણીમાં કાથો મેળવી ઢોગળા કરવા.

દાઢનાં સડી જવાથી તેમાં દુખાવો થતો હોય તો દાઢની અંદર કાથાની કણી દબાવવી. જુનાં સડતાં ચાંદાં, ચાંદી, ધારાં, તથા ગંધાતું પડ્ નીકળતું હોય તેવાં ધારાંને વાસ્તે નીચે લખેલા કાથાના મલમનો ઉપયોગ કરવો. આઠ ભાગ એકસો પાણીથી ઘોઝેલ ઘી લઈ, તેમાં એક ભાગ કાથાનો લૂગડેથી આળેલો ખારીક ભૂકા તથા પા ભાગ મોરથુ-થુનો ઝીણો ભૂકા મેળવી ઘુંટીને મલમ કરવો, અને તે ઉપર જણાવેલાં દરદો ઉપર પટી કરી લગાવવો.

કારીખાર—આ એક અમૂલ્ય દવા છે, તેનો ઉપયોગ જુદા જુદા દરદો ઉપર જુદે જુદે પ્રકારે થાય છે.

આંખ દુખવા આવી હોય તો એક રતી કારીખારને અઢી રૂ. ભાર ગુલાબજળમાં મેળવી તેમાંથી બે ચાર ટીપાં આંખમાં સવાર સાંજ નાખવાં. આ દવા ફૂલાંને પણ સારો

ફાયદો કરે છે. કાન બહેતો હોય તો કાનને ઉના પાણીની પીચકારીથી ઘોઈ સાફ કરી, ઉપરનાં કારીખારનાં પાણીનાં એ ત્રણટીપાં કાનમાં નાખવાં. ચાંદાં, ધારાં, મોઢાનાં છારાં ચાંદી ઉપર કારીખાર વાલ ૨) તથા ગુલાબજળ ૩. ૨૥ ભાર સાથે મેળવી ચોપડવું. પ્રમેહમાં રસી બંધ કરવા માટે ચરધી રતી કારીખાર તથા ગુલાબજળ ૩. ૨૥ ભાર મેળવી પીચકારી મારવી. હરકોઈ જગાપર મસ થયા હોય તો તે જગાપર જરા સ્વચ્છ પાણીનું ટીપું મૂકી તેનાપર કારીખારની કટકી ચોપડવી આમ થોડા દિવસ કર્યાથી મસ બળી જાય છે. દાદર અને ખરજવાં ઉપર પાણી ચોપડી કારીખારની કટકી ભૂસવી. જ્યારે પોપડા બંધાઈ જાય ત્યારે ઘઉંના લોટની લુપરી (પોટીસ) કરીને દાદર તથા ખરજવાં ઉપર બાંધવી એ પ્રમાણે જ્યાં સુધી દરદ નાબુદ થાય ત્યાં સુધી કરવું. કુતરા વગેરેના ઝેરી ડંખ ઉપર કારીખાર ચોપડી તે લાગ બાળી નાખવો. રતવા થયો હોય તો તે વધારે ફેલાવો ન પામે માટે કારીખારની અડખે પડખે લીંટી કરી જવી. તેમજ વાંસામાં અદીઠ ગુમકું (પાકું) થયું હોય તો તેની પણ મર્યાદા કારીખારથી બાંધી શકાય છે.

કારીખારની બનાવટની દરેક દવા કાચના બુચવાળી કાળા રંગની શીશીમાં રાખવી. આ દવા શરીરના બીજ કોઈ પણ ભાગ પર અથવા લૂગડાંપર ન અડે તેની સંભાળ રાખવી.

કીલ—ધોળો કીલ ૫ ભાગ, કોકમનું ધી ૮ ભાગ, મીણુ ૨ ભાગ; એ ત્રણે વસ્તુને ધીમી આંચથી સાથે પીગળાવવાં, તમામ સાથે મળી જાય ત્યારે ઉતારી ઠારવાં. પછી

તેમાંથી પટ્ટી કરી ગમે તે જાતનાં ગુમડાં, પાઠાં, ધારાં ઉપર લગાવવી.

ગળો—ઔષધના કામમાં મુખ્યત્વે કરીને આંખા, લીંબડા, તથા વડ ઉપરની ગળો વાપરવી. ટાઢીઓ તાવ, પિત્તજ્વર, જીર્ણજ્વર, ઉપદંશ, હરસ, ત્વચારોગ, ઝાઢ, નખળાઈ, ખાંસી, દમ, પ્રમેહ, ધાતુક્ષય, પ્રદર, રક્તસ્રાવ, સંધીવા, વીગેરે ઉપર ખંડુ વપરાય છે. તેના ઘણા સારા ગુણ ઉપરથી તેને “અમૃતવલ્લી” કહે છે. અઢી તોલા ગળો કચરીને સવાશેર પાણીમાં નાખી, તેને ચરધે ચરધે કલાકે મસળવું. એમ ચાર વખત મસળ્યા પછી પાણી માળી લેવું. તેમાંથી ૩. રાા ભાર પાણી લઈ તેમાં થોડું મધ નાખી ઉપરનાં દરદો ઉપર સાંજ સવાર પીવું.

ગોખરૂ—આ દવા ધાતુક્ષય, અશક્તિ, મૂત્રરોધ, (પેશાબનું અટકવું), પાણવી, પરમીઓ, ઉનવા, તાવ, અને અરૂચિ ઉપર અપાય છે. ગોખરૂને પાણીમાં રાખવાથી ચીકાશ આવે છે. તે પાણીમાં થોડી સાકર નાખી પીવાથી પ્રમેહમાં થતી ખળતરા જલદી બંધ થાય છે. બીજાં દરદો ઉપર ગોખરૂનો ભૂકો, શેશગુંદર, સાજીખાર, સરખે ભાગે મેળવી તેમાંથી પાંચ વાલ દિવસમાં ત્રણ વખત ફાકી ભરવી, ને ઉપર ઠંડું પાણી પીવું.

ગંધક—આ ચામડીના સઘળા રોગોને માટે ખંડુ ઉપયોગી છે, અને તે નીચે પ્રમાણે વપરાય છે. એક ભાગ ગંધકનો ખારીક ભૂકો, અને છ ભાગ ઢાકમનું ધી ખત્રે સાથે મેળવી, મલમ કરવો, આ મલમ ખસ ઉપર પંદર વીશ મિ-

નિટ સુધી ફેલા ફૂટી ઝય તેવી રીતે ધસવો. તેમજ ખીજાં આમડીનાં દરદો ઉપર પણ ઉપયોગ કરવો. આ મલમ ઓછામાં ઓછા ચાર કલાક સુધી શરીરપર રહેવા દધ પછીથી સાબુ તથા ગરમ પાણીવડે ધોઈ નાહી લેવું. જુના સંધીવાને માટે નીચે પ્રમાણે ગંધકનું તેલ વાપરવું.

પાંચ રૂપીઆભાર ગંધકનો ખારીક ભૂકો તથા અઢીશેર મીઠું તેલ, અને કપૂર તોલા ૫ સાથે મેળવી ખુબ ઘુંટવાં. આ પ્રમાણે તૈયાર થએલું તેલ વા ના દરદ ઉપર ચોપડવું. અર્થ એટલે હરસને માટે સુદ્ધ આમલસારા ગંધકનો ખારીક ભૂકો વાલ ૧ થોડા ગુલકંદ સાથે મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત ચાટવો સંગ્રહણી ઉપર પણ આ દવા સારી અસર કરે છે.

ચણકખાખ.—આ દવાનો મુખ્ય ઉપયોગ પ્રમેહ માટે છે. જ્યારે પ્રમેહનાં શખ્ત ચિન્હ એટલે બળતરા શાંત થાય, ત્યાર પછી તેનો ઉપયોગ કરવો. પ્રમેહમાં બળતરા હોય અને ચણકખાખ આપવામાં આવે તો નુકસાન થાય છે. ચણકખાખ તોલા ૫ ફટકડીનો ભૂકો તોલો અરધ, અને કાથાનો ભૂકો તોલો ૫૦ મેળવી નવ ભાગ કરવા અને અઢેક ભાગ દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવો. આ દવા પ્રમેહ, જુનો પ્રમેહ, પ્રદર અને ખીજાં સ્ત્રીઓનાં યોનીસ્ત્રાવના રોગો ઉપર આપવાથી ઘણી સારી અસર થાય છે. ઘરડાં માણસોને જુની ખાસીમાં જ્યારે કફ પ્રડતો થાય ત્યારે બ બે વાલ ચણકખાખનો ભૂકો દિવસમાં ત્રણ વખત આપવો. ઉપરની ફટકડી, કાથે અને ચણકખાખ વાળી દવાથી ઘણું કરીને ઝાડો કબજ રહે છે. માટે ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર દિવસને આંતરે દસ્ત સાફ

લાવવા વાસ્તે છેલ્લે બતાવ્યા પ્રમાણે મીઠીઆવળની ફાકીનો ઉપયોગ કરવો.

ચિત્રો—સંધિવા, ચસકા, ચંથીની વૃદ્ધિ, બરોળની વૃદ્ધિ વીગેરે ઉપર જ્યારે ફેલ્લો ઉઠાડવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે ચિત્રાનો નીચે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો.

ચિત્રાનું તાજું મૂળ ઘસી ચોપડવું. ચોપડયા પછી પાંચ મિનિટ બળતરા શરૂ થાય છે, ને અરધા કલાકસુધી રહે છે. ત્યાર પછી ફેલ્લો ઉપડી આવે છે. તે ફેલ્લાને ફેડી નાખી, ઢેળના પાંદડાં ઉપર ધી લગાડી માથે બાંધી દેવું.

ચુનો—ચુનો ઔષધના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. પાંચ તોલા કળીચુનો, અને દસ રતલ ચોખું પાણી સાથે મેળવી કાચના ખુચવાળી બાટલીમાં ભરી ત્રણ ચાર મિનિટ-સુધી ખુબ હલાવવું. પછી તે બાટલીને સ્થિર રાખવી. જ્યારે તમામ ચુનો નીચે બેસી જાય ત્યારે ઉપરની આછ એક કાચના ખુચવાળી બાટલીમાં રાખી મૂકવી. આ પાણી હમેશાં તૈયારજ રાખવું. કારણ કે તે ઘણા દીવસસુધી બગડતું નથી. ખાટા બોડકાર આવતા હોય, છાતીમાં બળતરા થતી હોય, અને અપચો થયો હોય ત્યારે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ચુનાનું પાણી રૂ. ૨૫ ભાર પીવું. ઉલટી થતી હોય ત્યારે એક રૂપી-આભાર આ પાણી તથા દૂધ રૂપીયા એકભાર સાથે મેળવી પી જવું. છોકરાઓને તેના પ્રમાણમાં આપવું. શરીરનો કોઈ-પણ ભાગ બળી ગયો હોય, ત્યારે તેનાપર ચુનાનું પાણી તથા તેલ સરખે વજને લઈ સાથે મેળવવું. ધી જવું થાય ત્યારે દા-ઝેલા ભાગપર ચોપડવું.

ટંકણખાર (પાટીઓ)-છોકરાનાં મોઢાં આવી જાય છે, અને જને લોઢા થુલીઓ કહે છે, તે ઉપર ટંકણખારનો ખારીક ભૂકા વાલ ૧ ત્રણ વાલ મધમાં મેળવી થોડો વારંવાર છોકરાનાં મોઢાંમાં ચોપડવો. આ દવા થુલીઓને માટે સર્વોત્તમ છે.

ધણા લાંબા કાળના ક્ષય અને તાવથી જ્યારે જીભમાં ચીરા પડી જાય છે ત્યારે ઉપર પ્રમાણે ટંકણખાર મધમાં મેળવી જીભ ઉપર ચોપડવો. સ્તનની ડીંટડીનો સોજો થયો ત્યારે છોકરાંને ધવરાવ્યા પહેલાં અને પછી દશ વાલ ટંકણખારને ત્રણ તોલા પાણીમાં મેળવી તે પાણીથી ડીંટડી ધોવી.

સ્ત્રીને જણવાના વખતમાં પીડ ન આવતી હોય અને ધણી કષ્ટાતી હોય તો પાંચ વાલ ટંકણખારનો ભૂકા અને બે વાલ તજનો ભૂકા ગરમ પાણી સાથે દર બે બે કલાકે પ્રસવ થાય ત્યાંસુધી આપવો. સુવાવડમાં સ્ત્રીને આંચકી થાય છે, ત્યારે એ ટંકણખાર અને તજની દવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

નાનાં બાળકોને જ્યારે આંચકી આવે છે ત્યારે ફૂલાવેલ ટંકણખાર વાલ ૧ ધાવણ સાથે મેળવી બાળકને પાવાયો આંચકી તરત બંધ થાય છે. આ દવા બાળકની આંચકીને સર્વોત્તમ છે. દાદર અને ખરજવાં માટે દશ વાલ ટંકણખાર તથા બે તોલા તેલ સાથે મેળવી દાદર અને ખરજવા ઉપર ચોપડવું. આદાં, સડેલાં ધારાં, અને કુટેલી બદને છ વાલ ટંકણખાર અને ચાર તોલા પાણી સાથે મેળવી ધોઇ નાખવું. હરેક જાતની પેટની ગાંઠ માટે એક વાલ ટંકણખારને ગોળ સાથે મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. તથા બધી જાતની

તની ગાંઠ ઉપર ફટકડી, ટંકણખાર તથા દહીં સરખે ભાગે સાથે મેળવી ચોપડવાં. ઉધરસ, દમ, શ્વાસ ઉપર એક વાલ ટંકણખાર તથા ચરધો વાલ પીપર મધમાં મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત ચાટવાં. પુષ્ટિ તથા ધાતુની વૃદ્ધિને માટે એક વાલ ટંકણખારનાં ત્રણ પડીકાં કરી નાગરવેલના પાન સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત એક એક પડીકું ખાવું. તે ઉપર દૂધ, ધી, વગેરે પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો.

ધતુરો.—ધતુરાનાં સૂકાં પાદડાં અને ડાળના ભૂકાને ચલમમાં નાખી પીવાથી ચડેલો દમ થેસી જાય છે. વળી વા નો સોજો, કમરનો લચક, દુખતી રસોળી, ડોકનું ઝલાઈ જવું વગેરે દરદો ઉપર નીચે લખેલું તેલ સારી પેઠે ચોળી શેક કરવો.

બનાવટ—અઢી તોલા ધતુરાનાં અધકચરાં બી અઢી શેર મીઠું તેલ, સાત દિવસ સુધી મેળવી રાખી મૂકવાં પછી ચોળીને તેલ ગાળી લઈ ઉપયોગમાં લેવું. વળી એજ તેલ ખીડીતાર્તવમાં સાંધા ઉપર અથવા દરદ થતી જગાઓ ઉપર લગાવવું વળી આ તેલ શરીરના ગમે તે ભાગ ઉપર ચસકા નીકળતા હોય તે ભાગ ઉપર લગાવવાથી દરદની શાંતિ થાય છે. ઠાંધપણ જખમને લીધે તાણ થઈ દાંતની દોઢ વળી ગઈ હોય તો ઉપરનું તેલ જડખાંની ચારે તરફ ચોળી શેક કરવાથી દાંતની દોઢ ઉઘડી જશે. ઠાંધપણ જતના તાવમાં ધતુરાનાં પાંદડાનો રસ ટીપાં ૧૦ થોડા દહીંમાં નાખી તાવના વખત પેહેલાં બે કલાકે આપવાં દવા ખાધા પહેલાં જમી લેવું. ઠમકે આ દવા ભૂખ્યાં લીધાથી દવાનો જોસ ખડુ જણાય છે. ખા-

ળકને આ દવા આપવી નહિ. આ દવાથી માથામાં વધારે દુખાવો થાય તો માથાપર ગાયનું ધી ધસવું. તાવ ઉતરી ગયા પછી અનાજ હજમ થવા સાડ નીચેની ગોળી વાપરવી:—

ધતુરાનાં પાંદડાં લીલાં તથા કાળાં મરી સરખે વજને લઇ મેળવી મગના દાણા જવડી ગોળીઓ કરવી અને સવાર સાંજ જમ્યા પછી એક એક ખાવી આ ગોળી ઉધરસ, દમ, શ્વાસ, ઝાડો વગેરે દરદોને સારો ફાયદો કરે છે.

નવસાર—સ્તનપાક થવા માંડે ત્યારે બે તોલા નવસાર, અઢી શેર પાણીમાં નાંખી, મેળવી, તેની અંદર લુગડાં બોળી તે લુગડાં સ્તનપર રાખવાં શરીરના ખીજ ઢાઢપણુ ભાગમાં ગડગુમડ થયાં હોય તો ઉપરના પાણીમાં લુગડું પલાળી લગાવવાથી સારો ફાયદો થાય છે. તાવ અથવા બહુ નિશાથી માથું ચડ્યું હોય ત્યારે ઉપરના પાણીમાં ભીંજવેલું લુગડું માથે રાખવું. શીજસ ઉપર તે પાણી લગાડવાથી ઘણું ફાયદો થાય છે. શરીરના ઢાઢપણુ ભાગને દાહ (Inflammation) થયો હોય ત્યારે તે પાણીમાં લૂગડું ભીંજવી લગાવવાથી દાહ શાંત થાય છે. જુના સંધીવામાં બે વાલ નવસાર બે તોલા કરીઆતાના આ માં નાખી દિવસમાં ત્રણ વખત પીવું. એજ પ્રમાણે વ્યકૃત (પેટની જમણી ખાજુનું દુખવું) ઉપર પીવાથી સારી અસર થાય છે. કમળામાં ઉપરની દવા આપવી અને ખીજ ત્રીજ દિવસે સોનામુખીની ફાકી દસ્ત સાફ લાવવા સાડ લેવી. ધરડા માણસની ઉધરસ ઉપર એક વાલ નવસાર અને એક વાલ જઠીમધ સાથે મેળવી પાણીમાં પીવા આપવું. એકરાંની મોટી ઉધરસ ઉપર અરધો વાલ નવસાર તેડ-

લાજ તજના ભૂકા સાથે મેળવી દરદના પ્રમાણમાં દિવસમાં બે ત્રણ વખત ગરમ દૂધ સાથે આપવું. વ્યક્તના વ્યાધિથી અથવા તાવ ઉતરી ગયા પછી થએલા જળોદર ઉપર કરી-આતાંનો ચા અને નવસાર ખતાવેલી માત્રા પ્રમાણે દિવસમાં બે ચાર વખત પીવો. વાળાના દરદને માટે એક તોલા નવસારનો ભૂકા કરી ગોળમાં મેળવી, નવ ગોળી કરવી, અને દિવસમાં ત્રણ વખત અડક ખાવી.

નેપાળો—નેપાળામાંથી બુલાખની ઘણી સારી દવા ખને છે. જેમકે:—નેપાળાનાં ખી ઉપરની છાલ કાઢી લઈ ખી દૂધમાં ત્રણ વખત ખાડવાં. પછી ઉપરની છાલ તથા અંદરની જીભ કાઢી નાખવી. જે જીભ રહી જાય તો મરડો અને ઉલટી થાય છે.

આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ ખી નો ભૂકા એક ભાગ અને બે ભાગ કાયાના ભૂકાને સાથે મેળવી, મધમાં ખુબ મેળવવાં; અને એક-એક રતીની ગોળી કરવી; અને જ્યારે તાણુ આંચકી, ઘેલાપણું, સખત તાવ, જળોદર, વગેરે રોગોમાં બુલાખ આપવાની જરૂર પડે ત્યારે ઉપર લખેલી એક ગોળી આપવી. જે આ ગોળીથી મરડો, ઉલટી અને ઘણા ઝાડો થઈ પડે તો લીંબુનો રસ ચુસાડવો, જેથી તરત આરામ થાય છે.

ખીપર—સરપ દંશ, અથવા એવા ખીજ કોઈ પણ કારણથી આદમી હલાક ખની થાકી જાય છે, ત્યારે નીચે પ્રમાણે મરી અને ખીપરનો કવાથ ખતાવી દર બે કલાક પાવો. અધકચરી ખીપર વાલ ૩ તથા અધકચરાં મરી વાલ ૩, ગરમ છણુછણતું પાણી તોલા ૨ સાથે મેળવી ઠરી જાય ત્યારે

એક વખત પાદ દેવું; તેથી શરીરમાં કાંટા આવે છે, તથા તાવ ઝાડો, અરૂચિ, અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, હરસ, દમ, ખાંસી વીગેરે ઉપર એજ ક્વાથ દિવસમાં બે વખત પાવો.

ફટકડી—ઘણું કરીને છોકરાંની આંખ દુખવા આવે છે ત્યારે ફટકડીનું ટીપું બહુ ગુણકારી થઈ પડે છે ફટકડી આ રધો વાલ તથા બે તોલા ગુલાબજળ સાથે મેળવી. તેમાંથી બે ચાર ટીપાં આંખમાં નાખવાં. જખમમાંથી ઘણું લોહી નીકળતું હોય ત્યારે ફટકડીનો ખારીક ભૂકા દખાવી લીનો પાટો બાંધવો. તેથી જખમ પાકતો નથી, તથા તરત રૂઝ આવે છે. છોકરાંઓને આમણ નીકળે છે ત્યારે માયફળ દશ વાલ લઈ સવાશેર પાણીમાં ઉકાળવા. ઈથી પછી આઠ ભાગ માયફળનો ઉકાળો અને બે ભાગ ફટકડીનો ભૂકા સાથે મેળવી તેમાં કપડું બોળી આમણ ઉપર રાખવું. સમઠણી, અતિસાર, પ્રદર, અતિ આર્તવ, પેસાબમાં, હરસમાં, તથા નાકમાંથી અને મોઢામાંથી લોહી જતું હોય તો તે અટકાવવા ફટકડી પીવા અપાય છે. બે વાલ ફટકડી બે તોલા પાણીમાં મેળવી ઉપરનાં દરદેમાં સવાર સાંજ પીવી. ઉપર લખેલું ફટકડીનું પાણી પીચકારી મારવાના કાંમમાં તથા ઢાગળા કરવામાં પણ ઉપયોગી છે. મોઢું આવ્યું હોય, સાધારણ અથવા પારાની દવા ખાધાથી ચાંદાં પડ્યાં હોય, ગળું આવ્યું હોય ચોરીઆ સૂજી આવ્યા હોય તો ફટકડીના પાણીના ઢાગળા કરવાથી દુરસ્ત થાય છે. જુના પ્રમેહ અને પ્રદરમાં ફટકડીનાં પાણીની પીચકારી મરાય છે ટાઢીઆ તાવ પર એક વાલ ફટકડી ગોળ સાથે મેળવી આપવાથી ટાઢ અટકે છે.

મરી—કાલેરાને માટે નીચે બતાવેલ એક મરીની ગોળી ઘણી ક્ષાયદાકારક છે:—

મરી, હીંગ, અને અફીણ, દરેક એક એક વાલ લઈ સાથે મેળવી નવ ગોળી કરવી, તેમાંથી એક એક ગોળી એક એક કલાકે આપવી. આ દવામાં અફીણ છે તેથી લાંબો વખતસુધી આપવી નહી. મુખ્યત્વે કરીને આ ગોળીનો ઉપયોગ કાલેરાની શરૂઆતમાંજ કરવો. નખળા બાંધાના અને ઘરડા માણસને હરસ થયા હોય તો નીચેનો મરીનો અવલેહ ઘણો ગુણકારી છે.

ખારીક મરીનો ભૂકા તોલો ૧, અજમા તોલો ૧૫, મધ તોલા ૭૫ ખુબ સાથે મેળવવા અને તેમાંથી અરધો અરધો તોલો દિવસમાં ત્રણ ખવત ચાટવું.

મીઠીઆવળની ફાફી—મીઠીઆવળનાં પાંદડાં તોલા ૮, હીમજ તોલો ૨, સીંધાલુણ તોલો ૧ સંચળ તોલો ૦૫; પ્રથમ મીઠીઆવળને પાંચ શેર પાણીમાં બાફી પાણી એક શેર રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડા પાણીથી ઘોઘ છાંચે સૂકવવી; હીમજને ધીમાં તળી ચૂર્ણ કરવું; પછી બધાનું ભેગું ચૂર્ણ કરવું. તેમાંથી તોલો અરધગરમ પાણી સાથે લેવું. આ દવાથી બે સાફ દસ્ત લાગશે.

મોરથુથુ—જુનો ઝાડો, સંગ્રહણી અને રક્તાતિસારને માટે નીચે મોરથુથુવાળી ગોળીનો ઉપયોગ કરવો:—મોરથુથુ વાલ ૧ અફીણ વાલ ૧ મધમાં સારી પેઠે મેળવી તેમાંથી ખાર ગોળી વાળવી અને દિવસમાં ત્રણ વખત એક એક આપવી. આ ગોળી ક્ષયની ત્રીજી સ્થિતિમાં ઝાડો બંધ કરવામાં

ધણી ઉપયોગી છે. ખજાણકને અથવા મોટા માણસને મોઢામાં છારાં પડયાં હોય તો એક વાલ મોરથુથુનો ખારીક ભૂકા કરી ત્રણ તોલા મધમાં મેળવી આંગળીવતે મોઢાનાં છારાં ઉપર ચોપડવો અને લાળ બહાર કાઢવી. છોકરાંનો આંખ ઉઠેલી હોય તો અરધી રતી મોરથુથુને બે તોલા ગુલાબજળ સાથે મેળવી આંખમાં ટીપાં નાખવાં. દરદનું જોર વધારે હોય તો મોરથુથુની માત્રા બમણી લેવી. આંખોની અંદર ખીલ પડ્યા હોય તો મોરથુથુની એક લીસી કટકી લઈ ખીલ ઉપર ધસવી. દાદર અને ઉંદરીને માટે નીચેના મલમનો ઉપયોગ કરવો મોરથુથુ વાલ ૪ માયફળનો ભૂકા વાલ ૧૦ ઠાકમનું ધી તોલા ૩ સાથે મેળવી દરદવાળા ભાગ ઉપર ધસવું. નાકમાંથી લોહી નીકળતું હોય અને આગળ લબ્યા પ્રમાણે ફટકડીથી બંધ થતું ન હોય તો એક વાલ મોરથુથુના ભૂકાને ત્રણ વાલ પાણીમાં નાખી તે પાણી નાકમાં રેડવું તેમજ જળોના ડંખથી લોહી વહેતું હોય તો તેનાપર ખારીક મોરથુથુનો ભૂકા દાખવો. અફીણ, ધતુરો, ઝેરકાચલા, કાકમારી, વછનાગ, અને સોમલનું જોર ચડ્યું હોય અને ઉલટી કરાવવી હોય તે વખતે એક વાલ મોરથુથુ અઢી શેર ગરમ પાણીમાં મેળવી બધું પીવરાવી દેવું દરદી ગભરાઈ ન જાય તેની સંભાળ રાખવી. ઉપરની દવા એકવાર આપવાથી અરધા કલાકની અંદર કાંઈ પણ પરીણામ ન જણાય તો બીજી વાર આપવી. આ ઉલટીની દવા સારા વૈદ્યની હાજરી અને સલાહથી આપવી. જુના પ્રમેહને માટે અરધો રતી મોરથુથુ બે તોલા ગુલાબ જળમાં મેળવી પીચકારી મારવી.

રાઈ—ચસકા, વા, સંધીવા, પેટનું તથા છાતીનું દુખવું, દમ, ઉધરસ, શૂળ, ઉલટી, ઉછાળો, વગેરે દરદો ઉપર રાઈની પટી મારવાની જરૂર છે. નવી રાઈનો ખારીક ભૂંડો ટાઢા પાણીમાં મેલવી, જડા કાગળપર પાથરી દુખતા ભાગપર લગાવવો. લગાડયા પછી તે ભાગ લાલચોળ થાય અથવા જરા બળતરા થાય ત્યારે તે પટી ઉખેડી લેવી. વધારે વખત રહેવા દીધાથી ફેલ્લો ઉપડે છે.

હીરાકસી—પાંદુરોગ, કમળો, અશક્તિ, સાધારણ તથા લોહીનો ઝાડો, જળોદર, દૂઝતા હરસ વગેરે દરદો ઉપર હીરાકસીનો ઝીંચે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો. હીરાકસીના લીલી કટકાનો ભૂંડો વાલ ૧ અંદરજવનો ભૂંડો વાલ ૪. મધમાં મેલવી ખાર ગોલી કરવી, તેમાંથી એક એક સવાર સાંજ પાણી સાથે આપવી.

અગાઉથી આશ્રય આપનાર સદ્ગ્રહસ્થાના નેકનામોની આનંદકારક યાદી

૨૫૧ શા. રા. અમૃતરાવ શીવરામ દેસાઈ.
૨૫ વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગો-
વિંદા, જામનગર.
૨૫ શા. રા. પંડીત જયેશ્વરામ મુકુંદા પુસ્તકો વેચનાર
૨૫ ડા. વસનત પરમાણુદ, ચી
નાઈ તથા હિંદુસ્થાની આહ
વેચનાર.
૨૫ ડા. કચરા ભાણુ
૨૫ ડા. માધવજી ત્રિ. જાદવજી
૧૨ શા. રા. ઈશ્વરદાસ લાડવિ-
રીવાલા.
૧૨ મહેરખાન પોષ્ટ માસ્તર લા-
ધારામ નથુભાઈ.
૬ શા. રા. ચંદાખંડાડિ ગાંધી.
૬ શા. રા. મગનલાલ જીઠલાલ
૬ શા. રા. મોહનલાલ ભવાની
શંકર ઉપાધ્યા.
૬ શા. રા. જગજીવન ત્રિ. પોપટ
૬ શા. રા. છોટાલાલ જીવાણુલાલ
૬ ગાંધી લંડુ કરસનજી
૬ શા. રા. ગોડલદાસ ઈંદરજી
સાડીવાલા.
૬ શા. રા. હરીરામ સુરજી
૬ મહેરખાન મોર ગણપતરામ
નરભેરામ નડીયાદી.

૬ મહેરખાન શેઠ જમસેદજી
દોગખજી ચીનાઈ
૬ મુલતાની કંચાણ પેરાજ
૬ શા. રા. લંડુભાઈ બી.
દોલતજાદા.
૬ શા. રા. નાનાભાઈ કેશવદાસ
મહેતાજી.
૬ શા. રા. કુલચંદ હીરાચંદ
મહેતાજી
૬ વૈદરાજ પ્રભાશંકર આશા-
રામ.
૬ ડા. કાસ વસનજી
૬ શેઠ ડોસાભાઈ એદલજીમેતા
૬ વૈદરાજ એધવજી સુંદરજી
૬ વૈદરાજ નરોત્તમરામ રણુ-
છોડજી
૬ શા. રા. મનસુખરામ સુર્જરામ
૬ શા. રા. બેચર કુંગરશી
મારફત
૧ શા. રા. બેચર કુંગરશી
૧ „ દેલજી નથુ
૧ „ ભગવાનજી ત્રિ. માનસંગ
૧ „ સીપાઈ કરીમ નથુ મલેક
૧ „ કાનજી જશંકર ભંડારીયા
૧ „ જીવામીયા આલમમીયા
૬ શા. રા. ગોવિંદજી ત્રિ.
નાનજી મારફત

- ૧ સાહેબજીના સુલતાન મહુમદ
આનજી સાહેબ
- ૧ ભાટીયા હરીદાસલાલજી વૈદ્ય
- ૧ ગોરજી લાધાજી જ્યોતજીતી
- ૩ બુકસેલર ગોવિંદજી વિ.
નાનજી
- ૬ રા. રા. ધીરજીરામ દેવ-
શંકર વૈદ્ય મારફત.
- ૧ રા. રા. ધીરજીરામ દેવશંકર
વૈદ્ય.
- ૧ રા. રા. દલસુખરામ હરીભાઈ
માસ્તર
- ૧ „ કેવરીરામ દયારામ માસ્તર
- ૧ „ મંછીરામ દયારામ માસ્તર
- ૧ „ નરભુભાઈ આશારામ
પટેલ
- ૧ „ કરણશંકર શીવભાઈ
આસિ. માસ્તર.
- ૬ રા. રા. મહાસુખરાય વિ.
ભવાનીદાસ મારફત
- ૧ રા. રા. મહાસુખરાય વિ. ભ-
વાનીદાસ
- ૧ „ તલશી બદવજી
- ૧ „ પ્રેમજી વિ. ભવાનીશંકર
જોશી
- ૧ „ સુદરજી હંસરાજ
- ૧ „ જીવા જીઘ
- ૧ „ સેવકરામ ત્રિશ્વનાથ
- ૬ રા. રા. સ્વદેશાભિમાની
મારફત
- ૧ રા. રા. સ્વદેશાભિમાની
- ૧ „ મનજી વશરામ

- ૧ રા. રા. મોતી પુરષોત્તમ
- ૧ „ ત્રીવેદી મોનજી લીલાધર
- ૧ „ રાજગોર જીવા વીરજી
- ૧ વોરા જીવાભાઈ ડોસાભાઈ
- ૬ રા. રા. આત્મારામ જો-
ડીસનદાસ માસ્તર મારફત
- ૨ રા. રા. આત્મારામ જોડી-
સનદાસ માસ્તર
- ૧ મે. દા. સુરજરામ ગીરજા-
શંકર
- ૧ રા. રા. માધવજી વહાલજી
મેતા
- ૧ „ કરસનદાસ નરભેરામ
- ૧ માવજી નારણજી
- ૬ મિ. કરસનજી ભાણજી
જાની મારફત
- ૩ મિ. કરસનજી ભાણજી જાની
- ૧ કારભારી અંબારામ પહેચ-
રલાલ
- ૧ વૈદ્ય દેવાશંકર મયારામ
- ૧ જોશી ગણપતીશંકર હરજીવન
- ૬ રા. રા. જોધતારામ લ-
ક્ષ્મીચંદ કારકુન મારફત
- ૨ રા. રા. જોધતારામ લક્ષ્મીચંદ
- ૧ „ છોટાલાલ રામભાઈ
- ૧ „ મણીલાલ લલ્લુભાઈ
તળાડી
- ૧ „ મગનલાલ પાપુજી કા-
રકુન
- ૧ „ લક્ષ્મીશંકર નથુરામ
તળાડી

- ૩ શા. શા. ત્રીભોવન વિ. શીવ-
શંકર મહેતાજી
- ૨ શેઠ વલભદાશ વહાલજી હા-
લાઈ ભ દીયા મહાજનના
સેકેટરીઝર ને મેનેજર.
- ૨ શેઠ નસરવાનજી મેરવાનજી
પાંડે
- ૨ મહેરખાન શેઠ કરસનદાશ
વલભદાશ એજન્ટ જવરાજ
ખાલુ સ્પીનીંગ
- ૨ શા. શા. ભગવાનલાલ કરસ-
નજી પોષ્ટમાસ્તર.
- ૨ શા. શા. તાપીદાશ વૃજદાશ
એજન્ટ અલાયન્સ સ્પીનીંગ
- ૨ શા. શા. જમનાદાશ પ્રેમજી
- ૨ „ સુદરદાશ બાદવજી
- ૨ „ કાનજી મનશી.
- ૨ „ પ્રભાશંકર જગજીવન
તળાટી
- ૨ „ પ્રાણગોવિંદ લાલભાઈ
- ૨ „ રણછોડ હરીવલ્લભ વૈદ્ય
- ૨ „ મોહનલાલ ખહેચરદાશ
- ૨ „ કૃષ્ણરામ પ્રેમાનંદ મ-
હેતાજી
- ૨ „ છગન વિ પેરાજી
- ૨ „ ગોવિંદલાલ દલપતરામ
- ૨ „ નારણદાશ લાલદાસ વૈદ્ય
- ૨ „ ભાવસાર કચરા દેવચંદ
- ૨ „ હરગોવિંદ કાળીદાશ
- ૨ „ ચુનીલાલ ઉમેદરામ
માસ્તર

- ૨ શા. શા. દામજી શીવજી
- ૧ ગુ. શા. કરણશંકર વિ. ગ-
ણેશજી રાવજી
- ૧ શા. શા. લક્ષ્મીભાઈ પુંજરામ
- ૧ „ રૂઘનાથ દામજી ટોપાવાલા
- ૧ „ શોભાગચંદ કચ્છાણજી
- ૧ „ દયાશંકર ભાઈ
- ૧ „ આંધવજી વહાલજી ઇસ્કુ
- ૧ „ માણિકલાલ દીનાનાથ
- ૧ „ જમનાપ્રસાદ ગોવરધન-
પ્રસાદ
- ૧ માણિકલાલ ગોકલદાશ
- ૧ „ હરીશંકર વીરશ્વર
- ૧ „ આણંદરાય વિ. દાજી
ભાઈ મેતા
- ૧ „ માવજી હરજી ભણસાલી
- ૧ શેઠ સોરાખજી દાદાભાઈ
ખડાવેવાલા
- ૧ શા. શા. રણછોડદાશ નરોત્ત-
મદાશ ઓવરસીયર
- ૧ શા. શા. ખાલાશંકર પુરષોત્તમ
વ્યાસ
- ૧ „ હરીશંકર ભૂલાભાઈ સુકલ
- ૧ „ કેમ્બરદાશ ગીંગાભાઈ
- ૧ „ નમુલાલ હિંમતરામ
- ૧ ગોસ્વામી શ્રી મજાભુણ
લાલજી
- ૨ શા. શા. જુદુલાલ મોહન
લાલ ધ્રુ.
- ૧ „ ગવરીશંકર રણછોડજી
ભટ્ટ
- ૧ શા. શા. લક્ષ્મીદાશ મોરારજી

- ૧ રા. રા. જ્ઞેશલાલ વિ. દિમીપારાંકર
- ૧ „ સુરજરામ પ્રાણશંકર
- ૧ „ વલભદાશ કૃષ્ણાણુ
- ૧ „ નરસેદાશ ખીમચંદ
- ૧ „ કાળીદાશ અમથાભાઈ
- ૧ રોઠ ગોરધનદાશ ખડાકે મકનજી
- ૧ મિ. વીઠલ કેશવલાલ ગાંધી
- ૧ રાં. રા. ઈશર પ્રેમજી
- ૧ „ વંદાવનદાશ પીતાંબરદાશ
- ૧ „ લંધા કૃષ્ણાણુ
- ૧ „ રામશંકર ઈશ્વર વ્યામ
- ૧ રોઠ રમબાનઅલી સમમુદીન
- ૧ રા. રા. નથુભાઈ ખાપુજી પરમાર
- ૧ „ હરીમુખરામ માણિકરામ
- ૧ રોઠ એલજી ખાપુજી દાદી પરબેર
- ૧ રામચોલ શ્રી માતીભાઈ અ-ખેરાજી
- ૧ રા. રા. મેઘજી નારણજી
- ૧ „ છગન બેચર મુનાર
- ૧ „ રેવાશંકર હરીકૃષ્ણ
- ૧ „ જ્ઞેહીસનદાશ જ્ઞેહાભાઈ
- ૧ „ નથુ ભગવાન ધોળકીયા
- ૧ „ પ્રેમચંદ ઉમેદચંદ
- ૧ „ ખાલાભાઈ કકલભાઈ
- ૧ „ જીગતરામ રણછોડજી
- ૧ „ વીરજી કીણારાવળ
- L. M. & S.
- ૧ „ મોસરજી પ્રેમજી વૈદ્ય

- ૧ બ્રહ્મમજી વશરામ કરસનજી મામતોરા
- ૧ રા. રા. શોભાગચંદ રાયચંદ મહેરખાન ડાકટર હીમતલાલ માણિકલાલ ખડેપાકે
- ૧ રા. રા. મોહનજી રતનજી.
- ૧ „ મુલજી ચુનીલાલ તળાડી
- ૧ „ પ્રેમજી વિ. ખાવાભાઈ ગાંધી
- ૧ „ હરીલાલ વિ. અંખાં-શંકર ત્રવાડી
- ૧ વજેરામ પ્રાણશંકર મહેતાજી
- ૧ „ હરજીવન વિ. ભગવાન-દાશ સંધર મરચંદ.
- ૧ મિ. ગણપતરાવ પુરષોત્તમ
- ૧ રા. રા. કેશવલાલ મગજી
- ૧ „ હીરાલાલ સાકરલાલ
- ૧ „ નરોત્તમદાશ ઓધવજી મહેતા
- ૧ મહેરખાન રોઠ રામજી ધનજી ગાંધી (પારખંદરવાલા)
- ૧ રા. રા. કુંવરજી વિ. જગજીવન
- ૧ રોઠ મચેરજી કુરામજી તંબોલી
- ૧ રા. રા. રામશંકર દયારામ ભટ
- ૧ „ માતી જ્ઞેહાણી
- ૧ „ નાથજી ઉત્તમરામ
- ૧ „ લખુ તેજસી ખત્રી
- ૧ „ નાથુભાઈ જગજીવનદાશ
- ૧ „ છગનલાલ નથુદાશ વૈદ્ય
- ૧ ડા. કૃષ્ણાણુ મેનજી
- ૧ રા. રા. ધનજી વાધજી

- ૧ ધ. ખીમજી લધા
- ૧ રા. રા. ડોસા રાણા મહેતાજી
- ૧ „ હરજીવન કાશીરામ જોશી
- ૧ „ ગીરજાસંકર કેશવરામ મહેતાજી
- ૧ રા. રા. માણિકલાલ વિ. મ. ગનલાલ.
- ૧ „ ચંદુલાલ રૂપણરાવજી
- ૧ „ લલ્લુભાઈ સુરભાઈ દેશાઈ
- ૧ રા. રા. ગાવરધનદાસ મુળચંદ મહેતાજી
- ૧ „ સોમેશ્વર નાનકેશ્વર ભટ્ટ
- ૧ „ અમરજી ઈંદ્રજી મહેતાજી
- ૧ „ આણંદજી પ્રાગજી મહેતાજી
- ૧ „ વજેરાંકર જીવરામ વૈદ્ય
- ૧ „ મયુરાલાલ માણિકલાલ અઘાર
- ૧ „ અંબાલાલ જીભાઈ માસ્તર
- ૧ „ નરહર ગણેશ
- ૧ „ દલપતરામ જીલાખીરામ
- ૧ „ પ્રેમચંદ જોશીચંદ
- ૧ „ ગોડીદાસ જીઝાણી
- ૧ „ ભગવાનજી વિ. મયારામ વૈદ્ય
- ૧ „ પ્રેમચંદ સાંકળચંદ સંઘવી
- ૧ „ છગનલાલ ત્રાકમદાસ
- ૧ „ પુંજલાલ નયુભાઈ ખીસી
- ૧ „ જોન ગંગારામ પ્રોસ્તી
- ૧ „ નાથાભાઈ રૂધનાથ
- ૧ „ છગનલાલ લલ્લુભાઈ શાહ
- ૧ „ લલ્લુભાઈ જોરાભાઈ

- ૧ મેહરખાન દા. દાદાભાઈ દોરામજી
- ૧ રા. રા. અંબાલાલ કાળીદાસ માસ્તર
- ૧ „ રાંકરભાઈ શીવભાઈ મેહતાજી
- ૧ મેહરખાન દરખાર શ્રી ટાટીલા ઉનડે જોતમાલ
- ૧ રા. રા. હરજીવનદાસ વિ. દેવરાંકર
- ૧ „ પ્રાણુરાંકર પુરુષોત્તમપંડ્યા
- ૧ „ રેવારાંકર વિ. લક્ષ્મીરાંકર
- ૧ „ ભગવંતગય લલ્લુભાઈ
- ૧ „ કાશીદાસ નયુભાઈ પટેલ
- ૧ „ હરીલાલ અંબાલાકર માસ્તર
- ૧ „ ગોકલ રામજી મહેતાજી
- ૧ „ ભગવતીદાસ ત્રાકમદાસ
- ૧ ધ. ગોકલદાસ નેણસી
- ૧ „ કન્યાણંદ કેશવજી
- ૧ જોસી દયારામ દેવરામ
- ૧ „ સુંદરજી ગીરધર
- ૧ વૈદ્ય કાનજી જીવન
- ૧ ધ. ડુંગરશી શીવજી
- ૧ જોસી જમનાદાસ ગોરધનદાસ
- ૧ રોઠ જમસેંજી ખરસેંજી ઈંછાપોરીયા હુકીમ
- ૧ શા. વંદાવન વીરજી
- ૧ રોઠ દેવીદાસ ખીતાંબર
- ૧ ધ. પ્રાગજી કેશવજી
- ૧ „ વરાસામ લધા
- ૧ „ વલભદાસ વીઠલદાસ
- ૧ રોઠ લક્ષ્મીદાસ વીરજી

- ૧ વૈદ્ય વંદાવન જીવન
- ૧ શા. જીવણ નેમચંદ રાજા
- ૧ ગાંધી હીરીયા દેવકરણી
- ૧ વૈદ્ય કચ્છાણી હરજીવન
- ૧ રા. રા. કેશવજી જોડા મેતા
- ૧ „ સારાભાઈ કચ્છાણી ના-
ગર
- ૧ „ લક્ષ્મીરામ ભગવાન મા-
સ્તર
- ૧ „ પઢીયાર નારણી ઉમીયા-
શંકર
- ૧ „ ગણપતીશંકર અમ્રતલાલ
ભટ
- ૧ „ મુલચંદ છગનલાલ
- ૧ „ વીઠલદાશ ખોડાભાઈ કવો
- ૧ „ પ્રજ્ઞરામ કર્ણાશંકરચ્યાસ
- ૧ „ ધીરજીરામ દલપતરામ વૈદ્ય
- ૧ મહેરખાન ડાકટર રામચંદ્ર
અરજીન
- ૧ મિ. મનમુખ છગનલાલ
- ૧ રા. રા. કેશવલાલ હરજીવન
- ૧ „ જીવાભાઈ ઘેલાભાઈ
ભાવસાર
- ૧ „ ઠાકોરદાશ નરસિંહદાશ
- ૧ „ મુમજી ઇશ્વરજી
- ૧ „ ભાઈશંકર વસંતરામ
મહેતાજી
- ૧ „ ચુનીલાલ દલપતરામ
- ૧ „ ગીરધરલાલ ભુખાણીલાલ
- ૧ „ સુદરજી વીરજી વૈદ્ય
- ૧ „ હીરજી પુંગ્ગ માસ્તર
- ૧ „ દેવજી વેલજી

- ૧ „ રવજી સુદરજી
- ૧ „ હરીદાશ રતનશી
- ૧ રા. રા. પુનમચંદ ન્યાલચંદ
મેતા
- ૧ „ પાપરસાંકરભાઈ પારેખ
- ૧ „ હરખચંદ માણિકચંદ
- ૧ „ નરભેરામ આણંદરામ
- ૧ „ છગનલાલ ભગવાનદાશ
- ૧ „ છગનલાલ ભુખાણીજી
- ૧ „ અમરચંદ અમીચંદપટેલ
- ૧ „ મહીપતરામ વિ. અનરજી
- ૧ „ મગનલાલ વિ. રૂઘનાથ
ભટ
- ૧ „ હરીશંકર રામચંદ્ર જાની
- ૧ „ નર્મદાશંકર મકનજી
- ૧ „ છોટાલાલ મગનલાલ
- ૧ „ મણીશંકર રામશંકર વૈદ્ય
- ૧ „ જીગતરામ રણછોડજીમેતા
- ૧ „ હરીશંકર ભાઈજી
મહેતાજી
- ૧ મહેરખાન ફેમીલી સરક્યલેટીંગ
લાઇબ્રેરીના સેક્રેટરી સાહેબ
- ૧ શેઠ નસરવાનજી એદલજી
આંતીયા
- ૧ „ રતનજી વાડીયા
- ૧ „ અરદેસર રતનજી વાડીયા
- ૧ રા. રા. પ્રાણજીવન રામદાશ
- ૧ શેઠ ખરસેદજી કુંવરજી મોદી
- ૧ ગુસાઈ રેવાગરજી કુંવરગરજી

જગત્ પ્રસિદ્ધ દેવા

અસંખ્ય દરદી ઉપર અજમાવી સિદ્ધ કરેલ

તદન વનસ્પતીની

રોગી અને નિરોગી એ બન્નેને લેવા લાયક દેવા

આતંકનિગ્રહ

કિંમત-ગોળી ૩૨ ની ૭ખી ૧ નો રૂ. ૧

વીર્યની વૃદ્ધિ કરવામાં અક્ષો, ખરું પુરુષત્વ આપવામાં રામબાણુ, ગર્ભનું પોષણ કરવામાં આબાદ, અને પ્રદર, પ્રમેહ, પેસાબમાં ઘાતુનું જવું, પેસાબનું વારંવાર થવું, નખળાઈ, કળતર, બરોળ, મરડો, ઝીડો, ચૂંઝ, અજીર્ણ, ચકરી, વાઈ, ઉધરસ, દમ, માથાનાં દરદ, પાંદુરોગ, કમળો, અર્શ(હરસ) આંખની નખળાઈ, વગેરે અનેક દરદોનો જડમૂળથી નાશ કરવામાં આ દેવાની બરોબરી કરી શકે એવી બીજી કોઈકજ દેવા હશે. વિદ્વાન ડાક્ટરો, રાજવૈદ્યો, પંડિતો અને ગ્રહસ્થો આ દેવાની એક અવાજે પ્રશંસા કર્યાજ કરેછે. આ દેવાનો હજારો માણસોએ એક કરતાં વધારે વખત ઉપયોગ કરેલો છે. અને તેમના તરફથી હજારો સર્ટીફિકેટો મળેલાં છે. આ દેવા ઉપર કોઈ પણ પરેજ રાખવાની જરૂર નથી.

કિંમત ગોળી ૩૨ ની ૭ખી ૧ નો રૂ. ૧.

ટપાલ ખર્ચ એકથી દશ ૭ખી સુધી આના ચાર જુદાં.

આ ગોળી એક એક સવાર સાંજ જમ્યા પછી પાણી સાથે ગળી જવી.

મલવાનુંઠેકાળું-૨૧૦ ૨૧૦ જેરામ વિં રધુનાથ પાસે.

મુખર્ધ-વિઠલવાડી-ત્રીકમદાશ પુરુષોત્તમના માળામાં.

આયુષ્ય ટકાવી રાખનાર મજબુત સાધન !!!

ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર.

ઉપજા નામનું અતિશય ઉપયોગી અને ખીજા બધાં વૈદ્યક
ગ્રંથોની ગરજ સારી શારીરિક આધિ વ્યાધિને
મટાડનારું માસિક ચોપાનિયું અમારી તરફથી
બહાર પડે છે.

આ પુસ્તક કેટલું અને કેટલું ઉપયોગી છે તથા તેની યોગ્યતા વિષે
અમારી તરફથી વધારે જણાવવું દુરસ્ત નથી તોપણ એટલું જણા-
વીએ છીએ કે આ ગ્રંથ જગપ્રસિધ્ધ અને તેમાં લખેલા ઉપાયો સર્વ
જનોનું આયુષ્ય ટકાવી રાખનાર એક મજબુત સાધન છે. વળી બધા
વયકના ગ્રંથોમાં આ પેહેલો દરજ્જો ધરાવે છે અને માત્ર આ ગ્રંથ
એકલો જ ખરીદ કરવાથી વૈદ્યકના બધા ગ્રંથોની ગરજ કરી શકે, એવો
વૈદ્યકના બંડાર રૂપ છે એમ વાંચેથી સર્વેની ખાતરી થઈ છે; એટલું જ
નહિં પણ આ ગ્રંથનું ભાષાંતર બહાર પડ્યા પછી તે આજ સુધીમાં
તેને નામાંકિત ડાકટરો, વૈદ્યો, પડિતો અને ગ્રંથસ્થોએ ખરીદી ઘણું જ
સારું ઉત્તેજન આપ્યું છે. અને તેઓ આ ગ્રંથની સરસાઈ વિષે એક
અવાજે પ્રસંશા કર્યા કરે છે. હજી ઘણા લોકોની ઉપરાઉપરી દરરોજ
માંગણીઓ આવતીજ જાય છે. અને માત્ર જુજ પ્રતોજ રહી છે વાસ્તે
લેવાની ઇચ્છા રાખનારે વિચાર કરી બેસી રહેવું નહીં, તુરતાતુરતજ
ઔરડર મોકલી મંગાવી લેવા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩) ચોસ્ટેજ ૭ આના.

મુ'બઈ—વિકૃતવાડી—ત્રીકમદાસ } જેરામ વિં ૦ રઘુનાથ.
પુરુષોત્તમના ધરમાં } એનેજર 'ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર.'

મહાત્મા શ્રી શંકરાચાર્ય વિરચિત, વિવેક ચૂડામણિ.

આપણી આર્ય જુભિમાં માત્ર પામેલા આ અત્યુત્તમ ગ્રંથની મહત્તાથી સર્વ કોઈ જાણીતું છે. ગુજરાતી ગીરા જાણનારાનો એ સારો થી પ્રિયતમ ગ્રંથ છે; તત્પરજાન મેળવવા ઇચ્છનારાનો તો જાણેએ ખાંટું ખાણું છે, સન્મારાતે પરમ પૂજવા જેવો અને અદ્યતન અને આદરે નિરંતર અવલોકન કરવા જેવો એ ગ્રંથ છે. અથવા એની મતુલી કહી દરવી! ખાંડના નારિયેણી પેડે જેમાં તજવા જેવું કોઈ નથી. લેવા ઇચ્છનારે તેની કિંમતના ફક્ત ૮ આનાં તથા પોપ્ટેજ એક આનો મોકલી તાકાદે મંગાવી લેવું.

શ્રીમાધવનિદાન. (આવૃત્તિ બીજી.)

આ અત્યુત્તમ વૈદ્યગ્રંથની પ્રથમાવૃત્તિની તમામ નકલો સપાટામાં ઉપડી જવાથી તેમ દ્વિતિયાવૃત્તિને માટે વણી મોંગણી થવાથી ફરીથી છપાવની શરૂ કરી છે. ગુજરાતનાં તમામ વર્તમાન પત્રો અને ગોપાનિયા વાળાએ આ પુસ્તકને માટે યજ્ઞોજ્ઞ ઉચ્ચ મત દર્શાવે છે, તે પરથી એ કેટલું લોકોપયોગી હોયું જાણે તે વાગનારાના સમજવામાં આવ્યું હશે. પુંડું પાકું થશે, કાગળ અગાઉની માફજ આવશે. અગાઉથી આહક થનારને ફક્ત રૂ. ૨.) પોપ્ટેજ ત્રણ આના.

અમારી તરફના નિકળેલા પુસ્તકો નિચે
લખેલે—રેકાળેથી મલી ફક્તો.

મુંબઈ—રા. રા. પડીત જ્યેષ્ઠરામ મુકુંદજી—રા. કવિચંદ્ર શાસ્ત્રી
વાલા—દા. વસનજી પરમાણુદે—ટે. તેલવાડીન નાદે.

અમદાવાદ—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

જામનગર—વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી

સામટી લેવી હોય તેમણે નિચેને શીરનામે પોષ્ટપેડ પર લખી મુલાકા સો કરવો.

મુંબઈ—વિદ્યવાડી—ત્રીકમદાસ } જેરામ વિં. રઘુનાથ.
પુરપોત્તમના ઘરમાં } મેનેજર “ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર.”

